

ВНЗ «УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Гуманітарний факультет

Кафедра Історії

**ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПІДКУРГАННИХ ПОХОВАНЬ ІХ – ХІ
СТОЛІТТЯ В МЕЖИРІЧЧІ ЗАХІДНОГО БУГУ І ТЕТЕРОВА ТА
БАЛТІЙСЬКОГО УЗБЕРЕЖЖЯ СКАНДИНАВІЇ**

Студента ІV курсу

Групи ГІС18/Б

Гутиряка Антона Володимировича

Науковий керівник:

Нестор-Миколай Рибчинський

Львів – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. АНАЛІЗ ПІДКУРГАННИХ ПОХОВАНЬ РАЙОНУ МЕЖИРІЧЧЯ ЗАХІДНОГО БУГУ І ТЕТЕРОВА	9
1.1. Територія розповсюдження могильників району межиріччя Західного Бугу і Тетерова	9
1.2. Аналіз підкурганних поховань та їх особливостей в районі межиріччя Західного Бугу і Тетерова. Скандинавські маркери поховань.	12
РОЗДІЛ II. АНАЛІЗ ПІДКУРГАННИХ ПОХОВАНЬ ОСТРОВІВ БІРКИ ТА ГОТЛАНДУ	33
2.1. Територія розповсюдження могильників в поселенні Бірки та на о. Готланд	33
РОЗДІЛ III. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПІДКУРГАННИХ ПОХОВАНЬ МЕЖИРІЧЧЯ ЗАХІДНОГО БУГУ І ТЕТЕРОВА ТА БІРКИ І ГОТЛАНДУ ..	49
ВИСНОВКИ	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	65
ДОДАТКИ	68

ВСТУП

В період з IX по XI століття стиль захоронень на теренах Київської Русі лише починав своє формування та не мав видимих ознак довершеності, оскільки зі всіх пам'яток даного періоду археологами не було ідентифіковано якоїсь цілісної та уніфікованої традиції давньоруських захоронень з притаманними їй особливостями¹. Натомість, зародковий стиль руських поховань відчував значних впливів інших більш сформованих культур, які потрапляли на цю територію разом із їхніми носіями. Особливо великий вплив на захоронення в Київській Русі мали вихідці з північної Європи, котрі засновували свої поселення та некрополі неподалік місць проживання. Відтак, скандинавську традицію поховань можна виявити в багатьох поселеннях, зокрема в Києві, Чернігові, Гньоздово, Шестовиці, Старій Ладозі та інших місцях². Разом з низкою інших поселень, вони репрезентують доволі широкий ареал поширення, позаяк розташовані в численних областях колишньої Русі. Багато з них добре досліджені та описані в наукових працях українських та закордонних істориків, де досліджуються способи поховання тіла, конструкції поховань та речовий інвентар, що слугують маркерами ознак скандинавської культури. Таким чином, на території України присутня чимала кількість захоронень, які повторюють характеристики північного поховального обряду. Проте є приклади багатих на могильники регіонів, що не так добре задокументовані та поверхово введені в науковий обіг. До них мало застосовували порівняльний аналіз, який допоміг би підтвердити чи спростувати присутність іноземних практик поховання. Одним з таких регіонів є саме межиріччя Західного Бугу і Тетерова, де знаходяться цілі групи могильників, що потребують детальнішого дослідження і порівняння з археологічними об'єктами скандинавського півострова. Найбільш перспективними в плані порівняння

¹ К. Михайлов. *Элитарный погребальный обряд: камерные погребения IX – начала XI века в контексте североевропейских аналогий* / отв. Ред. Е.Н.Носов, Н.И.Платонова. – СПб., Издательский дом «Бранко», 2016. – 11 с.

² Там само. С 11.

могильників межиріччя є скандинавські некрополі Бірки та Готланду, які в свій час були найбільшими торгівельними центрами епохи вікінгів. На їхній території збереглася велика кількість аналогічних конструкцій поховань, що зустрічаються в Києві, Гньоздово, Чернігові та Шестовиці. Відтак, співставлення їхніх характеристик з тими, котрі розташовуються в районі межиріччя може надати корисну інформацію щодо присутності чи відсутності скандинавського поховального обряду на цій території.

Актуальність теми дипломної роботи полягає у висвітленні впливів іноземних культур на поховальний обряд Русі, що потребує додаткового вивчення а також дослідженні русько-скандинавських контактів через призму поховальної культури.

Наукова новизна дипломної роботи полягає у залученні археологічних матеріалів малодослідженого району межиріччя Західного Бугу і Тетерова та здійсненні порівняння цих маловідомих матеріалів з відомими пам'ятками Бірки та Готланду на наявність спільностей або відмінностей в поховальному обряді.

Мета дипломної роботи полягає у висвітленні впливів скандинавського поховального обряду на стиль захоронень в районі межиріччя Західного Бугу і Тетерова якщо такі справді були.

З мети випливають наступні **основні завдання**:

1. Проаналізувати характеристики підкурганних поховань межиріччя Західного Бугу і Тетерова та виокремити з них ті, що можуть мати ймовірний вплив скандинавського поховального обряду.
2. Здійснити огляд поховань на Бірці та Готланді, виокремити питомо скандинавські ознаки поховання.
3. Порівняти уточнюючі характеристики ознак скандинавських поховань Бірки і Готланду з виокремленими археологічними пам'ятками межиріччя.

4. Показати або заперечити спільність між підкурганними похованнями на основі дослідження, визначити спільні ознаки.

Об'єктом дослідження є археологічні пам'ятки межиріччя Західного Бугу і Тетерова та Готланду і Бірки.

Предметом дослідження є спосіб поховань під курганними насипами неподалік с. Берестяного, Листвинського городища, Літописного Іскоростеня та Пліснеська а також міст Бірки і Готланду.

Хронологічні рамки роботи обмежуються IX-XI століттям, що охоплюють початок і кінець епохи вікінгів.

Географічні рамки роботи обмежуються межиріччям Західного Бугу і Тетерова та островами Бірки і Готланду.

Методи дослідження – В роботі було використано загальні **методи аналізу та синтезу, загальноісторичний метод** при дослідженні самого об'єкту дослідження а також **метод історичної герменевтики** з метою розшифрування символізму в похованнях та їхнього змістового навантаження. В окремих випадках було застосовано **метод семіотики**, який допомагав у розумінні системи культурних сенсів людей “епохи вікінгів”. В роботі також присутній **описовий метод** при безпосередньому розгляді підкурганних могильників регіонів межиріччя Західного Бугу і Тетерова та Балтійського узбережжя Скандинавії. На завершення було застосовано **історико-порівняльний метод** під час порівняння підкурганних могильників обох регіонів на спільність та відмінність у поховальному обряді.

Структура роботи складається із **трьох** розділів та **п'ятих** підрозділів. В кожному з розділів присутні проміжні висновки. **Перший розділ** містить два підрозділи, в яких йдеться про територію розповсюдження могильників межиріччя Західного Бугу і Тетерова, загальні скандинавські маркери поховань та детальний аналіз відібраних поховань за цими маркерами. **Другий розділ** складається із двох

підрозділів, де було описано територію розповсюдження могильників Бірки та Готланду і здійснено огляд їхніх багаточисельних поховань. **В третьому розділі** висвітлюється порівняння підкурганних могильників Бірки і Готланду та досліджуваного межиріччя. В кінці роботи подані ключові **висновки** по пунктах, **список використаної літератури** та **додатки**.

Джерела і література - В даній роботі використані археологічні джерела, що були зафіксовані в ряді наукових публікацій, які можна умовно розділити на три групи. Перша група стосується археологічних знахідок межиріччя Західного Бугу і Тетерова, друга група містить описи знахідок на островах Бірки та Готланду а третя група відіграє роль допоміжної літератури з описами регіональних особливостей поховального обряду або ж супровідного інвентарю в похованнях.

До першої групи відноситься робота Віри Гупало “Берестейські курганні могильники кінця X-XII століть”³, в якій міститься детальний опис віднайдених речей під час розкопок підкурганних могильників поблизу села Берестяного; праця Романа Чайки “ Давньоруське городище Листвин і його околиці у X-XI ст.”⁴, де занотовані знахідки з розкопок підкурганних поховань поблизу Листвинського городища за участі автора; стаття Ф. Андрощука у збірці наукових праць Інституту археології НАН України “Деревлянская земля в межрегиональных контактах”⁵ з описами археологічних знахідок при розкопках Іскоростинських підкурганних поховань; також стаття М. Филипчука “Пліснеський археологічний комплекс”⁶ з переліком археологічних знахідок Пліснеського могильника та стаття Р. Лівиха “Большие курганы летописного Плеснеска”⁷, де також було зібрано археологічні

³ Гупало В. Берестянські курганні могильники кінця X-XII століть ; Національна Академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів: ДВЦ НТШ, 2006. 108 с.

⁴ Чайка Р. М. Давньоруське городище Листвин і його околиці у X-XI ст. / Упоряд. Т. Миян. – Львів: Ліга-Прес, 2009. 214 с.

⁵ Ф. Андрощук. *Деревлянская земля в межрегиональных контактах* // Збірка наукових праць Інституту археології НАН України. Стародавній Іскоростень і Слов'янські Гради. 6-19 с.

⁶ М. А. Филипчук. *Пліснеський археологічний комплекс*. 345-357 с.

⁷ Р. Ливох. “*Большие курганы летописного Плеснеска*”// Славяно-русское ювелирное дело. СПб.: Нестор-История, 2010. 486-491 с.

відомості різних дослідників по Плісеським курганам. Властиво, дані праці стали основоположними в детальному дослідженні та аналізі підкурғанних поховань межиріччя Західного Бугу і Тетерова.

До другої групи відноситься праця Джона Хейвуда “Люди Севера. История Викингов. 793-1241 с.”⁸, в якій автор робить загальний екскурс в історію вікінгів, зачіпає історію острову Бірки та зупиняється на культурі скандинавського поховального обряду; монографія Г. Лебедева “Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси”⁹, в котрій міститься доволі багато інформації про підкурғанні поховання як на Готланді так і в Бірці, разом з археологічними характеристиками та загальними ознаками скандинавського поховального обряду. При цьому в праці автор чимало апелює до території Русі в пошуках різних аналогій; стаття А. Хлевова “Корабль в культуре Скандинавского бронзового века: Географический аспект”¹⁰, в якій йдеться про символізм образу корабля у скандинавській культурі загалом та поховальному обряді зокрема; також праця Д. Короля “Легенди та археологія: поховальні традиції Північної Європи”¹¹, де розповідається про скандинавські традиції поховання та інтерпертуються їхні значення для тогочасної людини. Усі перелічені вище праці стали важливими при огляді скандинавських поховань Балтійського узбережжя Скандинавії та визначенні їхніх основних характеристик.

До третьої групи належить праця Ф. Андрощука “Нормани і Слов’яни у Подесенні”¹², в котрій розповідається про міжрегіональні впливи скандинавської культури на культуру Русі, зокрема про вплив вірування у “живих мерців” на поховальний обряд а також стаття автора “Находка из Озера Hjerminд в Дании”¹³,

⁸ Д. Хейвуд. *Люди Севера: История Викингов, 793 – 1241 столетий*. 400 с.

⁹ Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. — СПб.: Евразия, 2005. 640 с.

¹⁰ Хлевова А. *Корабль в культуре Скандинавского бронзового века: Географический аспект*. // Общество. Среда. Развитие (Тerra Humana). 65-69 с.

¹¹ Король Д. О. *Легенди та археологія: поховальні традиції Північної Європи*. Наукові записки. Том 40. Теорія та історія культури. 55-60 с.

¹² Андрощук Ф. *Нормани і Слов’яни у Подесенні*. К., 1999. 143 с.

¹³ Андрощук Ф. “Находки из Озера Hjerminд в Дании” // *Славяно-русское ювелирное дело*. СПб.: Нестор-История, 2010. 433 – 448 с.

де йдеться про походження скандинавських археологічних знахідок та їх практичне застосування; стаття Я. В. Френкеля "Борьба за Курган № 7 Скандинавского Могильника Плакун"¹⁴, в якій згадуються знахідки біжутерії в похованнях Бірки, подібних до знахідки на території межиріччя; праця О. Моця "Населення Південно-руських земель IX-XIII ст. (за матеріалами некрополів)"¹⁵ з описом розповсюдження могильників на Русі та їх конструкційних особливостей; праці В. Седова "Восточные славяне в VI-XIII вв."¹⁶, М. Фехнер "К вопросу об экономических связях древнерусской деревни"¹⁷ та Ю. Шапової "Стеклянные бусы древнего Новгорода"¹⁸, де міститься багато інформації по ознакам скляної, сердоликової та іншої розповсюдженої біжутерії на території Русі; монографія К. Михайлова "Элитарный погребальный обряд: камерные погребения IX – начала XI века в контексте североевропейских аналогий"¹⁹ з великою кількістю зібраних матеріалів археологічних розкопок могильників Русі; матеріали праць археологічної комісії ім. Шевченка²⁰, де зібрані роботи по археологічним розкопкам та знахідкам з підкурганних могильників на Русі а також праця закордонної дослідниці Н. Ellis "The Road to Hel: A Study of the Conception of the Dead in Old Norse Literature"²¹, в котрій йдеться про скандинавський культ мертвих і його смислові форми.

¹⁴ Я. В. Френкель. "Борьба за Курган № 7 Скандинавского Могильника Плакун" Славяно-русское ювелирное дело. СПб.: Нестор-История, 2010. 547-574 с.

¹⁵ Моця, О. П. Населення Південно-руських земель IX-XIII ст. (за матеріалами некрополів) / К. : Ін-т археології України НАН України, 1993. - 160 с.

¹⁶ Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. М.: Наука, 1982. 327 с.

¹⁷ Фехнер М. *К вопросу об экономических связях древнерусской деревни* // Очерки по истории русской деревни / Труды ГИМ. Вып. 33. – М., 1959, 149-224 с.

¹⁸ Шапова Ю. Стеклянные бусы древнего Новгорода, 1956, с.167

¹⁹ К. Михайлов. *Элитарный погребальный обряд: камерные погребения IX – начала XI века в контексте североевропейских аналогий* / отв. Ред. Е.Н.Носов, Н.И.Платонова. – СПб., Издательский дом «Бранко», 2016. 272 с.

²⁰ Записки НТШ. Том ССXLIV. Праці Археологічної комісії / Редактори тому Микола Бандрівський, Лариса Крушельницька, Олег Купчинський.- Львів, 2002. 748 с.

²¹ Ellis H. R. *The Road to Hel: A Study of the Conception of the Dead in Old Norse Literature* 208 p.

РОЗДІЛ І

АНАЛІЗ ПІДКУРГАННИХ ПОХОВАНЬ РАЙОНУ МЕЖИРІЧЧЯ ЗАХІДНОГО БУГУ І ТЕТЕРОВА

1.1. Територія розповсюдження могильників району межиріччя Західного Бугу і Тетерова

Якщо припустити експансію розповсюдження скандинавської культури з півночі на південь, то можна помітити, що на території України одним з перших регіонів, що був до неї дотичний є межиріччя Західного Бугу і Тетерова²² - територія теперішньої Волині та кількох суміжних областей (див. додаток №1). В межах цього межиріччя присутньо чимало підкурганних захоронень поблизу Берестяного, Городища, Пересопниці, Судової Вишні, Старожукова, Коростеня, Белева, Поньбелі, Підгірців та інших міст. Дуже важливою ознакою поховань в даних локаціях є те, що вони є саме камерними похованнями з дерев'яними конструкціями, оскільки всі вони були знайдені під курганами²³. Однак попри таку кількість захоронень саме цей регіон з поміж усіх інших виступає найбільш малодослідженим з огляду на те, що волинські поховання в зрубках є мало документовані²⁴. В українській історіографії можна знайти широкий пласт інформації по могильниках поблизу Києва та Чернігова, котрі багаторазово порівнювалися з могильниками на скандинавському півострові. На відміну від них, волинські підкурганні поховання зазнали набагато менше істотних порівнянь.

²² Прим. Досліджуваний регіон позначався між річками Західного Бугу і Тетерова з метою точного окреслення території розповсюдження археологічних пам'яток, оскільки поняття волинських земель може бути досить розмитим географічним поняттям.

²³ Моця, О. П. Населення Південно-руських земель IX-XIII ст. (за матеріалами некрополів) / К. : Ін-т археології України НАН України, 1993. С. 59.

²⁴ К. Михайлов. *Элитарный погребальный обряд: камерные погребения IX – начала XI века в контексте североевропейских аналогий* / отв. Ред. Е.Н.Носов, Н.И.Платонова. – СПб., Издательский дом «Бранко», 2016. – 34 с.

Такий стан дослідженості регіону може пояснюватися декількома факторами, одним з яких є сама специфіка межиріччя.

За своєю природою географічний ландшафт району межиріччя Західного Бугу і Тетерова є доволі неоднорідний та має подекуди специфічні характеристики. Однією з таких особливостей є доволі високий рівень вологості та присутність болотних ґрунтів на певних територіях. Така особливість регіону почасти пояснює малодослідженість регіону, зокрема волинських курганів, адже високий рівень вологості та ґрунти є основними чинниками відносно великої заболоченості місцевості і як наслідок неможливості проведення археологічних робіт та дослідження захоронень. Прикладом подібної проблеми може слугувати район села Берестяне Волинської області, на місці якого знаходилися болотяні ґрунти та велика кількість річок і струмків. В довоєнний період околиці цього села були вкриті непрохідними болотами, котрі приховували під собою цілі групи археологічних пам'яток. Лише згодом, після інтенсивної меліорації в 1960-1970 рр. рельєф місцевості сильно змінився та привідкрив для дослідників не помітні раніше підвищення²⁵. Це спричинило хоч і пізній, однак активний період досліджень та відповідно документування поховань в цій зоні. Подекуди такі природні перешкоди ландшафту могли траплятися і в інших місцях розташування некрополів, утруднюючи їхні розкопки. Варто однак зауважити, що не всі могильники перебували в подібних умовах і були навпаки доступними для відкриття. Першочергово мова йде про ті поховання, які розташовувалися на пагорбах та підвищувалися над заболоченими низовинами, залишаючись помітними для ока дослідників. Відповідно, такі могильники вдавалося дослідити та зафіксувати. Прикладом може бути могильник в урочищі Майдан на відстані 3,5 кілометрів від села Берестяного. Розташовувався він на невеликому підвищенні неподалік напіввисохлого струмка, що значно зменшувало шанси на утворення

²⁵ Гупало В. *Берестянські курганні могильники кінця X-XII століть* ; Національна Академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів: ДВЦ НТШ, 2006, с – 5.

болотянистої поверхні²⁶. Практично всі поховання цього могильника були знайдені в місцях нашарування лісового дерну, піску та супіску, котрі втримували місця сухими. Тим не менш, інколи такі місця могли бути й занадто сухими, що негативно впливало на стан збереження кісток та інвентарю.

Звідси стає зрозуміло, що розповсюдження курганів поширювалося на різномірні зони досліджуваного межиріччя, які мали свої специфічні природно-географічні характеристики. Залежно від стану та складу ґрунтів, рівня вологості, типу ландшафту та інших чинників визначалась інтенсивність процесу самого дослідження поховань і в подальшій перспективі їхнє введення в науковий обіг. В даному випадку на процес досліджень впливали саме особливості межиріччя, яке в порівнянні з іншими районами України має достатньо високий рівень вологості та придатні ґрунти для утворення болотистих непрохідних місцевостей.

З поступовими кліматичними змінами та процесами меліорації такий географічний фактор певною мірою може відходити на задній план. Проте, зовсім інша справа з додатковими чинниками, що більше чи менше впливають на цілісність археологічних об'єктів і є не обов'язково пов'язані з кліматичними особливостями регіону. Прикладом таких чинників можуть слугувати санітарні вирубки лісу з викорчовуванням дерев та пеньків. Доволі часто дослідникам доводиться проводити "рятувні" розкопки могильників задля уникнення пошкоджень поховань від таких акцій. Окрім того, деякий вплив також несуть густі насадження дерев та кущів, які можуть глибоко вкорінюватися в материк покриваючи поховання та руйнуючи їх вміст. Те саме можна зазначити і про випадкові лежбища та нори диких звірів. Також не варто забувати і про діяльність скарбощукачів, які спустошують або руйнують вміст поховальних ям. Після їхнього втручання ґрунтовне дослідження таких ям є доволі складним а подекуди і зовсім

²⁶ Гупало В. *Берестянські кургани могильники кінця X-XII століть* ; Національна Академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів: ДВЦ НТШ, 2006, с - 18.

не можливим²⁷. В сукупності всі ці фактори ускладнюють археологічні дослідження та впливають на рівень та якість досліджуваності регіону, в даному випадку на межиріччя Західного Бугу і Тетерова.

Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що при дослідженні підкурганних камерних поховань на території межиріччя Західного Бугу і Тетерова варто звертати увагу як на кліматичні особливості регіону, що в купі з додатковими чинниками мають вплив на процес виявлення та дослідження захоронень, так і на особливості самих захоронень в аспектах їхньої конструкції, речового наповнення та способів поховання тіла. В світлі кліматичних умов можливо побачити не лише процес виявлення чи стан збереженості конкретних поховань але й зрозуміти причину відносно не великої якості дослідження регіону. Таким чином, разом всі ці особливості дадуть змогу комплексно підійти до самого аналізу та згодом до порівняння скандинавських підкурганних поховань межиріччя з іншими похованнями на території Балтійського узбережжя Скандинавії²⁸.

1.2. Аналіз підкурганних поховань та їх особливостей в районі межиріччя Західного Бугу і Тетерова. Скандинавські маркери поховань.

На досліджуваній території межиріччя Західного Бугу і Тетерова було виявлено певну кількість курганних поховань з дерев'яними конструкціями, на які можна опиратися при порівнянні зі скандинавськими могильниками. Звичайно, не всі досліджені могильники межиріччя відносились до скандинавського типу поховань та могли бути споруджені в різних часових межах. Проте, чимала частина цих некрополів володіє ознаками північного стилю та може бути прикладами принесеного зі Скандинавії поховального обряду.

²⁷ Гупало В. *Берестянські курганні могильники кінця X-XII століть* ; Національна Академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів: ДВЦ НТШ, 2006, с – 17.

²⁸ Прим. Тут мова йде про основні скандинавські торгівельні центри Бірки та Готланду в Балтійському регіоні.

До ознак скандинавського стилю поховань на території межиріччя можна віднести речовий інвентар північного походження, починаючи зі зброї та обладунків, закінчуючи різноманітними ювелірними виробами (різного роду топірці, мечі каролінзького типу²⁹, нехарактерні типи металевої чи шкіряної броні, ювелірні вироби зооморфного стилю, тощо.). Тут варто зазначити, що у порівнянні з іншим інвентарем доволі часто елементи зброї в похованнях були навмисне пошкоджені в ході ритуалу поховання. Ця особливість є дещо схожою з кельтськими ритуалами в похованнях³⁰, де також дуже часто виявляли пошкоджену зброю, однак їх можна відрізнити як за датуванням так і за типом зброї. Уваги заслуговують також прикраси, елементи одягу, побутові речі, тощо. Не менш важливою ознакою для визначення стилю поховань є час його створення. Для визначення археологами часто застосовуються методи радіовуглецевого аналізу елементів поховань, що може прямо вказати на часовий період створення. Говорячи саме про скандинавські поховання за основу вартує взяти період “епохи вікінгів”³¹ з IX по XI століття, що є активним періодом подорожей представників цієї культури до різних країн. Таким чином, даний період може бути однією з вагомих ознак на користь ототожнення поховання зі скандинавським у купі з попередніми ознаками. Іншою важливою ознакою в плані ідентифікації стилю поховання також є спосіб поховання тіла. Характерними для скандинавських поховань дослідниками головно вважаються обряди кремації³², проте нерідко траплялися також і тілопокладення з орієнтацією голови небіжчика на північ. В порівнянні з кремаціями, методи тілопокладення з часом почали зустрічатися в скандинавських похованнях все частіше. Така ж ситуація була і на території колишньої Русі, де поховань способом

²⁹ Каролінзький меч, відомий також як меч вікінгів або меч епохи вікінгів — тип меча, що набув поширення на території Скандинавії за часів раннього середньовіччя.

³⁰ На території України навмисно пошкоджена зброя часто зустрічається у пшеворській культурі.

³¹ Час в період з IX по XI століття, в межах якого проходила активна експансія вікінгів на території інших країн.

³² К. Михайлов. *Элитарный погребальный обряд: камерные погребения IX – начала XI века в контексте североамериканских аналогий* / отв. Ред. Е.Н.Носов, Н.И.Платонова. – СПб., Издательский дом «Бранко», 2016. С. 11-12.

інгумації є не менше ніж кремацій. Відтак, дуже важливо зазначити і про особливості самих дерев'яних конструкцій в поховальних ямах з тілопокладеннями. Ця вагома ознака заслуговує окремої уваги, позаяк є чи не найбільш важливою для характеристики підкурганних скандинавських могильників.

Одним з найбільших некрополів на території межиріччя є кургани неподалік села Берестяне Волинської області, що налічує десятки різних захоронень. Здебільшого всі вони знаходяться в межах локальних урочищ Майдан, Голови та Сермень³³. Декотрі з цих поховань привертають увагу своїми особливостями, проаналізувавши які, їх можна порівнювати зі скандинавським стилем поховального обряду. В самій праці дослідниці даних поховань В. Гупало, вони почергово пронумеровані умовними позначеннями відносно назви урочища, де “М” означає Майдан, відповідно позначки “Г” та “С” – Голови та Сермень. Серед них до розгляду вартує взяти два перші урочища, котрі за поховальним інвентарем входять до часових рамок IX-XI століття та можуть мати схожі з скандинавськими похованнями ознаки. Щодо урочища Сермень, то як зазначає дослідниця, вони датуються вже XII століттям³⁴, через що дана група пам'яток не надто підходить для вичерпних порівнянь.

Розглядаючи групу курганних могильників в урочищі Майдан, слід зауважити, що тут прослідковуються доволі уніфікована форма поховального обряду з домішками інших, нехарактерних для волинян ритуалів. З вибраних курганів схожими є обряди поховання тіла, орієнтація тіла небіжчика та їхнє датування. Важливим є те, що дослідниця пов'язує чужорідні ритуальні елементи з сусідніми культурами дереговичів, радимичів та ятвягів, однак їх можна розглядати через призму впливів й інших культур, в даному випадку культури Північної Європи. Серед проаналізованих поховань присутні як чоловічі так і жіночі

³³ Гупало В. *Берестянські курганні могильники кінця X-XII століть* ; Національна Академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів: ДВЦ НТШ, 2006, с – 18.

³⁴ Там само. С. 97.

поховання, проте останніх є значно більше. Всі могильники, котрі за своїми характеристиками теоретично є схожими зі скандинавськими похованнями будуть залучені до порівняльного аналізу.

Першим ймовірно чоловічим похованням, яке привертає собою увагу є курган М-1 без залишків тіла померлого, що датується першою половиною XI століття³⁵. В центральній частині основи даного кургану було виявлено пляму сірого піску з домішками попелу та залишки кераміки, що датуються приблизно X - першої половини XI ст.³⁶ Це може вказувати на ритуал кремації, де було спалено основну частину речей померлого без тіла, оскільки швидше за все дане поховання є кенотафом. Інвентарю при дослідженні кургану було виявлено небагато, на глибині 0,45 метра було знайдено фрагменти ножа та металевий предмет невизначеного призначення³⁷. Швидше за все, всі інші речі могли бути спаленими під час кремації а металеві фрагменти залишилися неушкодженими та не згоріли в багатті. Відтак, спираючись на виявлені речі та пляму попелу, можна сказати, що в даному похованні був головно застосований обряд кремації особистих речей. Металевий ніж коло небіжчика міг бути або зброєю або ж предметом побуту. З погляду скандинавських вірувань про встановлення Одіном певного стандарту ритуалу поховання, курганний насип з ритуалом кремації його речей за неможливості поховання самого тіла, теж можна розглянути на дотичність до північного поховального обряду, оскільки для волинян він не є характерним.

Наступним курганом, який має в собі кілька ознак скандинавського впливу є жіноче поховання М-3 з тілопокладенням, що розташоване в ґрунті на глибині 0,96 метра. Доволі цікавим є те, що над тілопокладенням у насипі було виявлено сліди зольної підсипки з домішкою попелу від багаття, що нашттовхує на думку про

³⁵ Гупало В. *Берестянські курганні могильники кінця X-XII століть* ; Національна Академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів: ДВЦ НТШ, 2006, с – 87 (таблиця 5).

³⁶ Там само. С. 70.

³⁷ Там само. С. 19.

певний ритуал кремації³⁸. Що саме згоріло на рівні цього шару невідомо, оскільки залишки тіла знаходилися глибше цього місця а про елементи якихось речей не згадується. Тим не менш стає зрозуміло, що в ритуалі поховання присутня комбінація обидвох стилів: кремації, де розводили багаття та щось спалювали і також інгумації, де тілопокладення знаходиться нижче рівня розведеного багаття. Тіло небіжчика в даному похованні лежало горілиць з явною орієнтацією на захід³⁹. Ця ознака є також спільною для скандинавських поховань, де тіло померлого клали з орієнтацією голови на захід, однак скоріш за все, в обидвох випадках орієнтації тіла був видимий християнський слід.

Ще одним жіночим похованням з цього урочища, яке заслуговує на увагу є курган М-5 із залишками тілопокладення на глибині 0,8 метра. Воно датується кінцем X – початком XI століття⁴⁰. Тут також простежується комбінація обидвох ритуалів при похованні небіжчика. Як і в попередньому похованні, при розкопці було виявлено також сліди двох вогнищ на глибині 0,7 метра з вуглинами, густим шаром попелу та подекуди обпаленим піском⁴¹. З опису видно, що самі фрагменти кісток розташовувалося трохи нище і не мали ознак впливу кремації. Останки у вигляді черепа та стегнової кістки мали також західну орієнтацію. З інвентарю було знайдено лише кілька намистин зі скла та сердоліку, які знаходилися біля черепа та в області грудної клітини⁴². Позаяк речей було знайдено не багато, складно говорити про якісь маркери речей саме скандинавського походження. Тим не менш, курганний насип із комбінацією ритуалів кремації та інгумації з орієнтацією останків на захід має деякі спільності зі скандинавськими похованнями.

³⁸Гупало В. *Берестянські курганні могильники кінця X-XII століть* ; Національна Академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів: ДВЦ НТШ, 2006, с. 19-21.

³⁹ Там само. С. 21.

⁴⁰ Там само. С. 87 (таблиця 5).

⁴¹ Там само. С. 22.

⁴² Там само.

Останнім ймовірно чоловічим похованням урочища Майдан, яке може мати спільність з північними впливами обряду поховання є курган М-8 з тілопокладенням глибиною 1,5 метра. Трохи вище від тіла на глибині 1,2 метра також були знайдені сліди вогнища із зольною плямою та сірим піском, перемішаним з попелом та вугіллям⁴³. Вище було виявлено фрагмент стінки кружального горщика, котрий міг слугувати містилицем праху небіжчика. Окрім горщика в кургані було знайдено металеву пластину та всього лиш кілька прикрас, один дротяний перстень та бронзова пряжка⁴⁴. За аналогіями з Новгородом, подібні дротяні персні датуються початком XI–XII століття. Щодо металевої пластини, то вона датується приблизно X – XII століттям⁴⁵. Вона могла відігравати роль скріплюючої частини наріжників домовини, яку було виявлено в цьому кургані. В цьому випадку можна говорити про видимий християнський вплив. Щодо хронології інших речей, то детальної інформації нічого не вказано. Кістяк самого мерця лежав горлиць та був орієнтований черепом на захід⁴⁶. З даного опису знову простежується комбінація поховальних ритуалів, західна орієнтація тіла та мала кількість речового інвентарю, що може пояснюватися спаленням основної його частини. В купі з цими характеристиками, даний курган теж можна співвіднести з північною поховальною культурою.

Як стає зрозуміло, усі чотири виокремлені кургани урочища Майдан мають спільні особливості, які можна порівняти з ознаками скандинавського стилю поховання. В трьох з них прослідковується біритуальність з огляду на застосування одразу обидвох ритуалів поховання кремації та інгумації. Винятком є курган-кенотаф М-1, де вочевидь тіло не вдалося поховати а його особисті речі були спалені, через що не вдалося з'ясувати орієнтацію даного поховання. У випадку

⁴³ Гупало В. *Берестянські курганні могильники кінця X-XII століть* ; Національна Академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів: ДВЦ НТШ, 2006, с – 24.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само. С. 68-70.

⁴⁶ Там само. С. 24.

наступних поховань, усі кістяки були виявлені із західною орієнтацією. Невелика кількість речового інвентарю не проявляє якихось додаткових рис щодо скандинавських впливів, проте їхнє датування може свідчити на їхню користь. Датування інвентарю є особливо важливо для поховань М-3 та М-8, хронологія яких є не визначеною. Відповідно, можливим є припущення їх часових рамок відштовхуючись від датованих речей. Так, щодо прикрас, котрі були знайдені в похованнях слід зауважити, що сердолікові намистини були предметами імпорту з далеких країв, котрі датуються Х-ХІ століттям⁴⁷ а інші скляні вироби могли походити з території Візантії і датуватися Х-ХІ століттям⁴⁸. Загалом варто відзначити, що сердолікові намистини набули масового розповсюдження по території заселеній волинянами, дереговичами та деревлянами⁴⁹, що робить їх найбільш частими знахідками в ареалі їх поширення, в тому числі по території межиріччя Західного Бугу і Тетерова. Звичайно, в цих намистин є деякі відмінності в конструкції, однак від цього їхнє датування не сильно змінюється та коливається в межах Х – поч. ХІІ століття⁵⁰. Щодо скляних намистин, котрі були знайдені в похованнях, то за визначенням Ю. Л. Шапової вони є візантійським імпортом, датованим в межах Х-ХІ століть⁵¹, який є також розповсюдженою знахідкою в поховальному наборі прикрас, району межиріччя. За проведеними аналізами, пошкоджена кераміка в похованнях також була виготовлена в межах Х-ХІ століть. Тож датування речового інвентарю може виступати важливою характеристикою для розуміння часових проміжків створення цих курганів, оскільки про окреме датування кістяків чи інших елементів поховань не вказано. Відповідно, в даному випадку можна виходити від датування саме прикрас, кераміки та інших речей

⁴⁷ Leciejewicz. *Słowianie zachodni: Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy* 1989, s. 185-187, rys. 99.

⁴⁸ Шапова Ю. *Стеклянные бусы древнего Новгорода*, 1956, с.167

⁴⁹ Седов В.В. *Восточные славяне в VI–XIII вв.* М.: Наука, 1982. 327 с.

⁵⁰ Фехнер М. *К вопросу об экономических связях древнерусской деревни // Очерки по истории русской деревни / Труды ГИМ. Вып. 33.* – М., 1959, с. 152 – 156.

⁵¹ Шапова Ю. *Стеклянные бусы древнего Новгорода*, 1956, с.167.

побутового вжитку в похованнях, припускаючи, що за цими знахідками всі вони входять щодо заданих рамок “епохи вікінгів” IX-XI століть.

Наступною великою групою пам’яток є кургани в урочищі Голови неподалік с. Берестяне. Серед цієї групи є чимало подібних чоловічих та жіночих поховань що й в урочищі Майдан, про які йшлося раніше. Зокрема це поховання з тілопокладеннями із західною орієнтацією та слідами вогнищ з шаром попелу і малою кількістю інвентарю. Оскільки вони є майже аналогічними, слушно буде розглянути пам’ятки, що виділяються з цієї групи. Таких поховань є декілька і вони в свою чергу вже відрізняються ознакою орієнтації тіла та подекуди повною відсутністю вогнищ.

Першим таким чоловічим похованням є курган Г-2 з тілопокладенням на глибині 0,3 метра, що датується першою половиною XI століття⁵². В його межах було знайдено залишки одного горщика, однак вже без сліду вогнища з попелом чи вуглинами. Кістяк померлого лежав навзніч з виразною орієнтацією голови на північний захід⁵³. В даному випадку видно, що ритуал поховання не комбінований, а орієнтація зміщена в сторону півночі, що також може трактуватися як спільна ознака з похованнями Північної Європи.

Наступною цікавою пам’яткою є курган Г-3 з інгумацією жінки на глибині 0,5 метра кінця X - початку XI століття. Воно розташовувалося на підсипці з супіску, однак збереглося доволі погано. За рештками кістяка вдалося з’ясувати, що тіло має північно-західну орієнтацію. Неподалік нижніх кінцівок було знайдено уламки горщика, датованого також кінцем X – початком XI століття⁵⁴ а трохи нижче виявлено пляму з тонкого шару попелу. Біля тіла знаходилися прикраси у вигляді

⁵² Гупало В. *Берестянські кургани могиляники кінця X-XII століть* ; Національна Академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів: ДВЦ НТШ, 2006, с – 31.

⁵³ Там само. С. 31.

⁵⁴ Там само. С. 71

намистинок та перснеподібного скроневого кільця⁵⁵, яке скоріш за все могло бути місцевим виробом. Ознака ритуалу кремації присутня, однак тут вона вже не така явна, адже займає невеличку частину земельного шару з попелом.

Іншим чоловічим похованням зі схожими характеристиками є курган Г-6 з тілопокладенням на глибині 0,61 метра. Рештки небіжчика тут збереглися доволі фрагментарно, відсутньо чимало частин кістяка. Проте інші фрагменти тіла дозволили в'яснити, що похований лежав навznak із орієнтацією голови на північний-захід⁵⁶. Доволі цікавим є те, що кістяк був посипаний попелом а навколо нього було знайдено сліди зольних підсипок, що в цілому вказує на біритуальність поховання⁵⁷. Про наявність інвентарю нічого не вказується, тож найімовірніше речі могли бути спаленими поблизу тіла. Чи була посипка попелом наслідком механічних дій при похованні або ж руйнації якогось містилиця над померлим невідомо, однак ця особливість виділяє цю пам'ятку з поміж усіх інших. Цілком можливо, що посипання тіла попелом могло бути частиною ритуалу кремації.

Увагу вартує звернути також на курган Г-7 з наявними слідами тілоспалення, що робить його доволі подібним до першого кургану з цієї групи пам'яток. Дане поховання могло бути чоловічим. Окрім плям попелу та маленького уламку посудини, котра могла слугувати містилицем для праху померлого, на території поховання більше нічого не було знайдено⁵⁸. Показовим тут є той факт, що найбільше скупчення вуглин було виявлено у північно-західному секторі кургану⁵⁹, яке може свідчити про напрямок орієнтації як у попередніх тілопокладень. Відсутність інших речей в могилі найімовірніше також вказує на їхнє спалення.

⁵⁵ Гупало В. *Берестянські курганні могильники кінця X-XII століть* ; Національна Академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів: ДВЦ НТШ, 2006, с – 32.

⁵⁶ Там само. С. 33.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само. С. 34.

Останнім жіночим похованням, що викликає на себе увагу є курган Г-13 з інгумацією тіла, датованим XI століттям. В центральній його частині дослідниками виявлено велику пляму попелу округлої форми з невеликою гіркою, що складалася з піску та значної концентрації вуглин і попелу. Під цією гіркою по центру, знаходилися погано збережені рештки померлого з орієнтацією голови на північний захід⁶⁰. Як і в кургані Г-6, кістяк небіжчика був аналогічно посипаний попелом, що надає впевненості в тому, що скоріш за все це все-таки механічна дія, котра є елементом складової ритуалу кремації. Та примітним є те, що цей курган є відносно багатим на поховальний інвентар. Коло решток тазових та стегнових кісток було знайдено аж вісім скроневих кілець а неподалік кінцівок померлого розташовувалася срібна намистина. Також в межах поховання були знайдені рештки зруйнованого горщика, котрий датується останньою чвертю XI століття⁶¹.

Аналізуючи групу підкурганних поховань в урочищі Голови явною стає ознака присутності як біритуальних так і моноритуальних методів. За хронологічним аналізом інвентарю, всі поховання вписуються в часові рамки XI – XI століть, включно з безінвентарними похованнями Г-6 та Г-7, котрі співіснували з іншими курганами в межах XI століття⁶². Примітною рисою курганних насипів на цій локації є деяка строкатість поховального обряду в порівнянні з урочищем Майдан. Незважаючи на те, що в більшості орієнтація тіл або їхніх залишків в урочищі є західною, простежується група курганів із орієнтацією вже на північний захід, що є ближчим до поховального обряду скандинавського зразку. Навідміну від пам'яток урочища Майдан, серед вибраних курганів більше простежуються вже чоловічі поховання. Цікавою деталлю щодо цих поховань є також сліди посипки кістяка померлого попелом, що наявні в курганах Г-6 та Г-13. З огляду на те, що ці ознаки повторюються в обох із них, це вказує на ще один практичний елемент

⁶⁰ Гупало В. *Берестянські курганні могильники кінця X-XII століть* ; Національна Академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів: ДВЦ НТШ, 2006, с – 45.

⁶¹ Там само. С. 88.

⁶² Там само. С. 76.

обряду кремації, який раніше не був помічений в жодному з поховань поблизу Берестяного. Подібну посипку попелом тіл небіжчиків В. Гупало характеризує як етновизначальну рису поховального обряду деревлян⁶³. Цілком можливо, що дана риса могла прийти з цієї сусідньої культури та стати ще однією частиною домішки серед інших присутніх ритуалів. В свою чергу дослідниця надалі пов'язує чужорідні ритуальні елементи з дереговичами, ятвягами та радимичами, що як і у випадку з урочищем Майдан є логічним та першим, що спадає на думку. Тим не менш, дані кургани можна буде порівняти з похованнями Бірки та Готланду щоб виявити схожість чи суттєву відмінність між ними.

Ще одним відомим некрополем в районі межиріччя Західного Бугу і Тетерова є група підкурганних поховань поблизу Листвинського городища, існування якого датується X – XII століттям⁶⁴. Всі вони знаходяться в урочищі “Церковщина” за 300 метрів від житлового району городища. В 30-40х роках XX століття на цьому місці налічувалося близько 12-15 могильників⁶⁵, однак далеко не всі вони вціліли через різного роду механічні пошкодження в результаті чого детально досліджено було 7 курганів. З них було вибрано ті поховання, які за своїми ознаками є найбільш співставні з характерними рисами скандинавського стилю поховального обряду. Хронологічно ж вони вписуються в задані рамки IX – XI століття за різноманітним поховальним інвентарем.

Першим похованням з цього урочища, що викликає на себе увагу є курган № 3, що датується XI століттям його дослідником⁶⁶. В коротких записках про поховання не було подано ніяких деталей про спосіб поховання тіла, однак за виявленими знахідками різноманітних цвяхів скоріш за все це було тілопокладення,

⁶³ Гупало В. *Берестянські кургани і могильники кінця X-XII століть* ; Національна Академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів: ДВЦ НТШ, 2006, с – 88.

⁶⁴ Чайка Р. М. *Давньоруське городище Листвин і його околиці у X-XI ст.* / Упоряд. Т. Милан. – Львів: Ліга-Прес, 2009. С. 57.

⁶⁵ Там само. С. 77.

⁶⁶ Там само. С. 79.

де кістяк померлого клали в дерев'яну домовину⁶⁷, подібно до берестейського кургану М-8. Такий тип захоронення нагадує аналогії з “будинками для мертвих” за язичницькими віруваннями. Окрім цього в межах кургану були знайдені інші особисті речі померлого включно з ножем, залізним кресалом та двома персями. Подібні речі побутового вжитку могли використовуватися у різних магічних цілях при похованні. До прикладу ніж міг використовуватися для того щоб вбивати “злий дух”, а кресала було своєрідним магічним символом вогню⁶⁸.

Наступним цікавим похованням є курган №4, котрий співіснував з попереднім в приблизних межах XI століття. З огляду на знайдені цвяхи в межах цього поховання, воно також характеризується обрядом інгумації тіла в дерев'яній домовині. Окрім цього, в похованні було знайдено два залізні ножі, бронзові прикраси та навіть фрагмент озброєння, про який є мало детальної інформації. Відомо, що доволі часто звичай класти зброю був присутній в багатьох культурах, зокрема в скандинавських похованнях. Однак пошкоджена зброя, з якої залишилися ушкоджені фрагменти чіткіше вказують саме на останню. З огляду на те, що інформації по ушкодженості фрагменту зброї в даному похованні немає, неточним буде припущення щодо впливу північного стилю за цією знахідкою.

Не менш цікавим похованням є курган №5, де не було виявлено ніяких залишків тіла небіжчика. В межах цього кургану був знайдений прошарок землі з вугликами та фрагментів вінця та стінок гончарного горщика. За порівняльним аналізом іншої кераміки із городища була виявлена хронологія даних фрагментів що корелюється із X-XI століттям⁶⁹, з чого можна зробити висновок про саме датування пам'ятки. Ця знахідка також швидше за все вказує вже на обряд кремації тіла померлого, відмінного від попередніх поховань. Цікавою деталлю поховання є

⁶⁷ Чайка Р. М. *Давньоруське городище Листвин і його околиці у X-XI ст.* / Упоряд. Т. Милян. – Львів: Ліга-Прес, 2009. С. 79.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само. С. 80.

знахідки кісток вівці в межах курганного насипу, що вказує на її захоронення разом з померлим. Подібна практика поховань тварин з людьми була також знайомою і в обрядах Північної Європи, де до прикладу могли ховати бойового коня або ж якусь худобу. Доволі подібним до цієї пам'ятки був також курган №6 на відстані 100 метрів з наявністю в шарі різних вуглин та залишків кераміки X-XI століття. В обох з них речового матеріалу не багато а дослідники схиляються до думки, що обидва кургани були пограбовані скарбошукачами⁷⁰.

Останнім похованням, котре своїми ознаками виділяється серед інших є також курган №7 з тілопокладенням на глибині 0,4 метра. Серед знахідок кургану було виявлено залишки гончарного горщика, що в порівнянні з іншими посудинами також датується X-XI століттям. В декількох місцях поховання також були знайдені різноманітні вуглики⁷¹, що може вказувати на елементи біритуального обряду поховання. Окрім основного обряду інгумації тут міг бути також застосований обряд кремації речей померлого, на що вказує невелика частина поховального інвентарю. Як і в попередніх курганах тут також було знайдено залізний ніж⁷², котрий за язичницькими віруваннями міг виконувати магичні функції.

За підсумками аналізу підкурганних могильників урочища “Церковщина” можна простежити застосування обрядів інгумації та кремації. Окремим може бути біритуальний обряд в кургані №7, де були знайдені залишки кістяка та вуглинки в різних місцях з фрагментами горщика. Дослідник цих курганів Р. Чайка пов'язує використання обох видів поховань із поширенням християнства та поступовим витісненням обряду кремації. В силу незначної інформації стосовно тіл небіжчиків не вдалося визначити їхню ознаку орієнтації та статі. Також невідомою є хронологія багатьох елементів прикрас за відсутності детальних відомостей. Тим не менш,

⁷⁰ Чайка Р. М. *Давньоруське городище Листвин і його околиці у X-XI ст.* / Упоряд. Т. Миян. – Львів: Ліга-Прес, 2009. С 78.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само.

дослідник зазначає, що всі ювелірні вироби належали східним слов'янам. Також він доходить висновку, що в цілому ритуал поховання та матеріал некрополя в урочищі “Церковщина” належить автохтонному східнослов'янському населенню, котре можна порівнювати з іншими пам'ятками на території Західної Волині⁷³.

Наступним, мабуть одним з найбільш відомих некрополів району межиріччя Західного бугу і Тетерова є могильник поблизу городища літописного Іскоростеня, де виявлено чимало підкурғанних поховань. Серед них є поховання, які виділяються не лише можливими ознаками скандинавського стилю поховань але й відповідним інвентарем, що був знайдений неподалік тіла померлого. Загалом досліджені кургани неподалік городища характеризуються відносно багатим речовим набором та великою кількістю прикрас, виготовлених з дорогоцінних металів високої якості, що вказує на їхню елітарність. Окрім біжутерії присутня велика кількість речей побутового вжитку, елементи зброї та інших особистих речей.

Численна група курганів поблизу Іскоростинського городища була виявлена на лівому березі річки Уж. Перший могильник №1 налічував близько 60 погребінь з обрядами кремації та інгумації тіла. Найбільш примітним серед них був найбільший курган з парним похованням в дерев'яній камері⁷⁴. В даному випадку збігаються дві подібні ознаки до поховань скандинавського типу, де поховані чоловік з жінкою в теоретичному “будинку мертвих”, подібно до камерних поховань в Скандинавії. Також увагу привертає знайдений інвентар неподалік тіл померлих. Коло чоловічого кістяка було знайдено відро, ніж, малий топірець, бронзову фібулу, срібний перстень, шиферну застібку та осілок. Неподалік жіночого тіла археологами було виявлено кераміку, срібні S-подібні вісочні кільця,

⁷³ Чайка Р. М. *Давньоруське городище Листвин і його околиці у X-XI ст.* / Упоряд. Т. Милян. – Львів: Ліґа-Прес, 2009. С. 80.

⁷⁴ Ф. Андрощук. *Деревлянская земля в межрегиональных контактах* // Збірка наукових праць Інституту археології НАН України. Стародавній Іскоростень і Слов'янські Гради. С. 8

срібні бочковидні гирьки прикрашені зерню, срібний перстень, срібний дзвіночок, скляні та сердолікові буси а також ніж з відром⁷⁵. Вкотре серед поховання знаходять різні ножі та відра, котрі також були наявні в попередніх групах пам'яток, що наштовхує на думку про певний стандарт речового інвентарю, який вже може бути причетним до місцевих культур. Тим не менш, деякі характеристики можуть вказувати на скандинавські впливи. Щодо датування кургану, то з переліку речей для визначення хронологічних рамок можна взяти ті ж сердолікові та скляні намистини, котрі датуються X-XI століттям.

Наступним є група курганів, що позначена як могильник №2 на тому ж березі річки Уж. В п'ятьох розкопаних курганах, які заслуговують на увагу було виявлено поховання з тілопокладеннями. Відзначаються вони також досить багатим інвентарем серед якого було знайдено ніж, відро, срібний перстень, срібні та бронзові вісочні кільця а також янтарні та скляні буси. Як і в попередньому кургані в них присутня велика кількість ювелірних виробів зі срібла, скляні намистини та ніж з відром. Визначити хронологію даного могильника допоможуть виявлені скляні буси, що датуються X-XI століттям.

Найбільшу увагу серед усіх привертає собою великий курган на протилежному боці ріки, відомий під назвою "Ігорева могила"⁷⁶. Серед вцілілих знахідок зруйнованого кургану було згадано бронзовий наконечник піхов меча скандинавського походження, що був виконаний у зооморфному стилі "Борре". Даний стиль набув поширення в епоху вікінгів починаючи з кінця IX – по кінець X століття, що вказує на хронологію речі і також на приблизну хронологію кургану⁷⁷. Характеризується цей стиль цілісним стрічкоподібним тілом тварини без переплетень. Серед всіх розглянутих груп пам'яток це перший предмет достовірно

⁷⁵Ф. Андрощук. *Деревлянская земля в межрегиональных контактах* // Збірка наукових праць Інституту археології НАН України. Стародавній Іскоростень і Слов'янські Гради.. С. 8.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само.

північного стилю, що вказує на похованого з ним власника, який мав якийсь невизначений зв'язок з скандинавською культурою. Проте, загалом інформації по даному кургану є надто мало і говорити про якесь вичерпне визначення поховального обряду доволі складно попри річ явно скандинавського походження.

Проаналізувавши кургани неподалік Іскоростеня можна помітити деякі риси поховань, котрі можна співставити з скандинавським стилем поховань. За знайденим інвентарем дані кургани вписуються в хронологічні межі IX-XI століть, що є важливою складовою для порівнянь за одночасною часовою шкалою поховань в Бірці та Готланді. В них присутні як обряд інгумації так і кремації без ознак біритуальності. За відсутності інформації не було ідентифіковано орієнтацію тіл небіжчиків. Цікавою ознакою є велика кількість срібних прикрас, якої не було зафіксовано в жодних інших похованнях. Такий багатий інвентар свідчить про елітарність та високий соціальний статус похованих в курганах осіб.

Останньою та не менш відомою групою археологічних пам'яток є некрополь неподалік Підгірців, на місці літописного городища Пліснеська. Даний могильник розташовувався в урочищі "Поруби" в північній частині Пліснеського комплексу та сходиться із зовнішньою лінією захисту міста IX – X століття. Тим не менш, опрацьований матеріал датується і дещо пізнішим часом, від IX аж до початку XII століття, що свідчить про його досить протяжне функціонування. В даному урочищі наявні 142 насипи, щоправда 70 із них зазнали пограбувань скарбошукачами⁷⁸. В даному могильнику було виявлено чимало ознак скандинавського впливу, у тому числі речі скандинавського походження, що у порівнянні з попередніми робить його цікавим для пошуку аналогій. В могильнику присутні як інгумаційні так і кремаційні поховання, як і у всіх попередніх. Слід також зазначити те, що серед

⁷⁸ М. А. Филипчук. *Пліснеський археологічний комплекс*. С. 353.

пам'яток доволі часто зустрічаються парні поховання з багатим інвентарем, що є доволі характерно для скандинавських некрополів.

Першим курганом з могильника в урочищі “Поруби” був досліджений ще 1874 року. Він був не дуже добре збережений, однак містив у собі ціле тілопокладення чоловіка з орієнтацією голови на захід. Серед знайденого інвентарю тут знаходилася зброя у вигляді шаблі, відро неподалік нижніх кінцівок, перстень з емаллю, ніж, гачок та металеві цвяхи (скоріш за все вони залишилися від дощатої домовини)⁷⁹. Датування цього кургану можна виводити від хронології шаблі, котра датується кінцем X – серединою XI століття.

Іншим курганом, що не може не привернути увагу є “Великий курган на селянській ділянці №1”. Навідміну від першого він добре зберігся та налічував багато різних знахідок. Це було парне поховання з тілопокладенням чоловіка і жінки з орієнтацією голів на захід. Коло тіла чоловіка було знайдено меч типу S⁸⁰ з характерним для півночі плетеним орнаментом на рукояті, що мав чимало аналогій в скандинавських похованнях⁸¹. Що цікаво, то в роті чоловіка було виявлено золоту бляшку, яка виконувала магічну функцію утримання душі померлого від попадання назад до тіла, щоб він не став живим мерцем-упирем⁸². Також неподалік решток було знайдено дротяну кольчугу, залишки шкіряного пояса, два дерев'яні відра, кістяна ручка ножа і точильний брусок. Слід зазначити також те, що в одному з відер були присутні кістки тварин, що може вказувати на ритуал жертвоприношення. Щодо тіла жінки, то на її шиї було знайдено намисто, сердолікові буси, на руці бляшаний золотий браслет а по лівий бік кераміку із їжею⁸³. З наведеного інвентарю можна зазначити, що чоловік явно відносився до

⁷⁹ Р. Ливох. “Большие курганы летописного Плеснеска”// Славяно-русское ювелирное дело. СПб.: Нестор-История, 2010. С. 486

⁸⁰ Там само. С. 487

⁸¹ Там само.

⁸² М. А. Филипчук. *Плісеський археологічний комплекс*. С. 353.

⁸³ Там само.

класу воїнів, можливо навіть до складу місцевої еліти з огляду на багатий інвентар та високий насип кургану. В даному похованні простежується вплив вірувань у “живих мерців”, де про тіло подбали так, щоб душа в нього не повернулася а також залишили їжу. Щодо датування самого поховання, то його можна співставити з датуванням знайденого меча, що за аналогіями відповідає X – XI століттю⁸⁴.

Неподалік великого кургану №1 були знайдені ще два не менш цікаві кургани, які тісно межують один з одним, через що їх було виокремлено в один “Великий подвійний курган № 1 та № 2”. В першому похованні цього кургану було виявлено ще одне парне тілопокладення чоловіка та жінки з орієнтацією голів на захід. Інвентар поховання є дуже багатий та містить цілий ряд речей. Біля чоловічих решток було знайдено залізний меч типу V⁸⁵ з нехарактерним для цих мечів орнаментом рукояті, що більше підходить під тип S⁸⁶. Даний меч цікавий тим, що не має якихось відомих аналогій та в певній мірі є унікальним, що наштовхує на думку про те, що він був виконаний на замовлення. Також коло верхніх кінцівок тіла чоловіка було виявлено залізний чекан, розімкнутий срібний граневий браслет, перстень із золотої пластини та один срібний перстень. На правій руці жіночого скелету виявлено срібний перстень, на лівій - ще два срібних персня, щоправда простішої конструкції. Та найбільшої уваги серед усіх цих прикрас заслуговують хрестоподібні підвіски “скандинавського типу”, які розташовувалися коло скелетів⁸⁷. Ці артефакти вказують не лише на скандинавське походження але й на певну зміну релігії за час функціонування могильника, де попереднє поховання було язичницьким. Цікавим є й те, що в роті обох тіл були знайдені золоті бляшки, що в свою чергу вказує на певний релігійний синкретизм. З інших речей в могилі були присутні дві срібні поясні бляшки, залишки двох відер, три ножі, кістки

⁸⁴ Р. Ливох. “Большие курганы летописного Плеснеска”// Славяно-русское ювелирное дело. СПб.: Нестор-История, 2010. С. 487-488.

⁸⁵ Там само. С. 488

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Там само.

тварин, та залишки скляного предмета біля тіла чоловіка. Біля жінки ще було знайдено залишки скла та гірський кришталь, срібні вісочні кільця, бронзову ажурну підвіску, чашу, ніж, глиняне пряслице та клики кабана. Датування даного поховання припадає на кінець X – початок XI століття за хронологією знайденого меча⁸⁸. Стосовно цього кургану є доволі цікаві спостереження, в тому числі П. Паулсена, що стверджує про поховання вікінга з його жінкою⁸⁹, цілком можливо тутешньою, враховуючи її набір прикрас, розповсюджених в межиріччі. Побутує також думка, що тут була похована немісцева пара, котра відносилася до військової еліти при дружині Ярослава Мудрого⁹⁰. Щодо поховання № 2, то в ньому розташовувалось тілопокладення з орієнтацією скелета на південний захід. Інвентарю тут присутньо значно менше аніж в попередньому кургані. Складається він із залізного чекану, що датується X – XI століттям; двох золотих перснів на пальцях обидвох рук та двох хрестів-енколпіїв, що знову свідчить про християнську віру покійного⁹¹. Також в роті небіжчика лежала золота бляшка, виконуючи ту саму магічну функцію, що і в попередніх похованнях. Саме поховання відноситься до XI століття⁹².

На завершення з розглянутих курганних могильників в урочищі “Поруби” в очі кидається велика наповненість поховального інвентарю, зокрема дорогоцінних прикрас та зброї з обладунком, що швидше за все свідчило про елітарність саме у військових колах. Також яскраво в похованнях проявляється релігійний синкретизм за ритуалами та знахідками. Не менш вагомою ознакою, на яку слід звертати увагу, є наявність парних поховань, що відрізняє цей некрополь від інших. Характерним

⁸⁸Р. Ливох. “Большие курганы летописного Плеснеска”// Славяно-русское ювелирное дело. СПб.: Нестор-История, 2010 С. 488.

⁸⁹ Там само. С. 489.

⁹⁰ Там само. С. 490

⁹¹ Там само.

⁹² Там само.

для могил також є наявність аналогій по інвентарю саме в скандинавських похованнях Північної Європи.

Підбиваючи підсумки всіх розглянутих некрополів, що слугують яскравими прикладами підкурганних поховань межиріччя Західного Бугу і Тетерова, можна простежити як схожості так і деякі відмінності між ними. Групи курганів в урочищах “Майдан” та “Голови” неподалік села Берестяного та урочища “Церковщина” коло Листвинського городища мають подібні характеристики, де в числі проаналізованих курганів присутні як методи кремації з залишками попелу чи вуглинок так і звичайні тілопокладення. Винятком є лише поховання М-1, яке найімовірніше є кенотафом. Присутні як чоловічі так і жіночі поховання. Щодо речового інвентарю то в цілому він є досить бідний, як і загалом в більшості поховань межиріччя⁹³. Серед нього багато речей побутового вжитку включно з різноманітними відрами та ножами, керамікою, скляними та сердоліковими намистинами та іншими речами без помітних відмінностей. Щоправда не у всіх з них були виявлені залізні цвяхи чи інші металічні пластини, що скріплювали домовини та інші дерев’яні конструкції. В більшості цих курганів небіжчики були орієнтовані головою на захід або північний-захід. Також розповсюдженою особливістю в конструкціях більшості розглянутих курганів з насипами є ровик в їхній основі. Загалом дослідники даних пам’яток стверджують про більш автохтонний поховальний обряд з домішками інших ритуалів сусідніх культур. Відмінним від цих урочищ є підкурганні поховання поблизу Іскоростеня, характеристики яких можна успішніше порівнювати зі скандинавськими впливами поховального обряду. Зокрема в очі кидається велика кількість срібних прикрас, парне поховання в камері, речі скандинавського походження та присутність зброї, що вкупі робить їхнє порівняння в пошуку аналогій більш перспективним. Від попередніх урочищ могильник Іскоростеня відрізняється також своєю елітарністю

⁹³ Записки НТШ. Том ССXLIV. Праці Археологічної комісії / Редактори тому Микола Бандрівський, Лариса Крушельницька, Олег Купчинський.- Львів, 2002. С. 29.

по речовому інвентарю та більшою площею некрополя. Ще більш перспективними в плані порівняння зі скандинавськими пам'ятками виглядають курганні поховання урочища "Поруби" поблизу Пліснеська, де присутньо найбільше ознак впливу скандинавської культури. Всі ознаки вказують на елітарність даних поховань та їхнє відношення до дружинної культури а також більшого нахилу до християнства. Зокрема слід відзначити і певний синкретизм поховань із домішками язичництва. Найбільш цікавим є свідчення дослідників про те, що в першому похованні подвійного кургану швидше за все був похований саме вікінг. У всьому іншому, кургани поблизу городища також складаються з інгумацій та кремацій та мають в наявності схожі поховальні речі, такі як ножі, відра, сердолікові та скляні намистини, тощо. В кінці слід зазначити, що не завжди по досліджуваних курганах була вичерпна інформація по деяких характеристиках. За їх відсутності доводилося робити припущення або ж вдаватися до різного роду інтерпретацій щоб заповнити інформаційну прогалину. Це в свою чергу можна пов'язати з факторами подекуди непридатних для розкопок кліматичних умов, які впливають на збереженість самих курганів та їх вмісту а також інших додаткових факторів, таких як шурфи скарбошукачів, планові оранки на місцях некрополів, влаштування різноманітних нір чи лежбищ диких тварин та багатьох інших причин

РОЗДІЛ II

АНАЛІЗ ПІДКУРГАННИХ ПОХОВАНЬ ОСТРОВІВ БІРКИ ТА ГОТЛАНДУ

2.1. Територія розповсюдження могильників в поселенні Бірки та на о. Готланд

Географічно територія поширення курганів обидвох скандинавських торгових центрів епохи вікінгів простежується недалеко від тогочасних городищ, через що їх також можна називати некрополями. Кліматичні умови тут відрізняються від терен досліджуваного межиріччя Західного Бугу і Тетерова та загалом мають сприятливіші умови для досліджень. Про це свідчить в разі більша кількість досліджених курганів, котрі були доволі добре збережені. Здебільшого поховальний інвентар був теж добре збережений та більш численний в порівнянні з похованнями межиріччя. Відтак, існує багато різних дослідницьких праць та археологічних розвідок, котрі детально описують поховання із задокументованими знахідками в процесі археологічних розкопок. Багатий матеріал по численним пам'яткам дозволяє детально проаналізувати поховальний обряд питомо скандинавського стилю та розглянути їхні особливості на наявність чи відсутність можливих аналогій з теренами межиріччя. Однак для повного розуміння всіх ознак вартує також розуміти специфіку самих територій разом із їхніми аспектами географічно-кліматичних умов, що впливають на дослідження.

Перший скандинавський торгівельний центр був розташований на острові Бірка⁹⁴, що знаходиться на озері Меларен (Mälaren)⁹⁵ всього за 30 кілометрів від Стокгольму. Важливо зазначити, що рельєф водної системи озера доволі сильно

⁹⁴ Прим. Бірка (швед. Vjörkö, “Березовий острів”) – відоме торгівельно-ремісничє поселення VIII-X ст. в Швеції.

⁹⁵ Прим. Меларен (Mälaren) – глибоководне озеро в Середній Швеції, є третім за розмірами в країні.

відрізняється від того, який був за епохи вікінгів. Перш за все, раніше озеру був притаманний значно більший рівень води, більший в приблизно 4,5 рази. За такого рельєфу озеро мало більше водних шляхів аніж тепер, що і робило Бірку доволі вигідним транспортним вузлом. Як відомо, Бірка лежала на двох основних шляхах: з півночі на південь до інших торгових центрів Хедебю та самого Готланду і з заходу на схід до Поволжя та широковідомого шляху “з Варяг у Греки”. Відтак, Бірка була очевидно придатною точкою для міжнародної торгівлі. Окрім того, дане озеро було частиною більш ширшої водної системи, котра протікала вглиб Швеції на захід та північ, що також робило це місце дуже перспективним в плані торгівельного центру. Власне, через своє вдале місцезнаходження городище цього центру процвітало та довгий час було заселене різними ремісниками, торговцями та воїнами. За довгий період функціонування городища неподалік нього утворилося некрополі, які разом репрезентують велику групу пам'яток епохи вікінгів, ліком близько в 2000 - 3000 тисячі поховань⁹⁶, з яких коло 1100 було вже досліджено⁹⁷. Перший великий могильник знаходився під стінними укріпленнями міста на невеликому підвищенні пагорба⁹⁸ (див. додаток № 2). Як видно, він є найбільшим та простягається майже вдовж всього оборонного частоколу, піднімаючись догори по природному підвищенню. Неподалік нього на півдні є відносно невелика група курганів, що розташована окремо від основного скупчення поховань. Іншим, дещо меншим некрополем є група курганів неподалік укріпленого пагорба, котрий вочевидь виконував роль спостережного пункту над городищем та прилеглими портами (див. додаток № 2). Далі на південь ця група курганів дещо проріджується, подекуди доходючи впритул до берегової лінії⁹⁹. Хороший стан збереження могил

⁹⁶ *Важные города Древней Скандинавии: Бирка*. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://fiord.org/articles/other/vazhnye-goroda-drevney-skandinavii-birka.html>

⁹⁷ Д. Хейвуд. *Люди Севера: История Викингов, 793 – 1241 с.*

⁹⁸ *Важные города Древней Скандинавии...* [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://fiord.org/articles/other/vazhnye-goroda-drevney-skandinavii-birka.html>

⁹⁹ Там само. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://fiord.org/articles/other/vazhnye-goroda-drevney-skandinavii-birka.html>

дає підстави говорити, що саме вони є одним з основних джерел археологічних знахідок на цьому острові. Для деяких зон цих знахідок характерним є насичений органікою культурний шар острова, що має промовисту назву “Чорна земля” (швед. Svarta Jorden)¹⁰⁰. Подібні ознаки земельного шару можуть свідчити про її досить інтенсивну експлуатацію місцевими жителями в господарських цілях, оскільки слідів від залишків вуглю не простежувалося¹⁰¹. Ця ділянка межувала з першим могильником та дещо заходила на його територію (див. додаток №2). Отож, з огляду на кількість поховального інвентарю в досліджених могилах чи навіть самому городищі, в цьому шарі речі зберігалися достатньо добре. Розкопки поховань було проводити зручніше в порівнянні із заболоченими та подекуди важкопрохідними місцевостями. Особливо добре розкопкам міг сприяти частково розораний ґрунт на місцевості, що межував та міг розповсюдитися на територію некрополя. Складаючи всі ці фактори до купи можна сказати, що загалом умови для досліджень підкурганних поховань Бірки були об’єктивно кращими ніж в межиріччі Західного Бугу і Тетерова, що не тільки позитивно позначилося на стані збереження археологічних пам’яток з їхніми артефактами але й певною мірою посприяло інтенсивності дослідницької діяльності археологів.

Інший широковідомий торгівельний центр епохи вікінгів був о. Готланд¹⁰², який знаходиться на відстані приблизно 100 кілометрів від материкової частини Швеції. Він був не менш важливим транспортним вузлом аніж Бірка, через що поступово перебрав на себе ініціативу та статус ведучого центру міжнародної торгівлі. Як і на попередньому острові тут було знайдено велику кількість могильників, що утворювалися за час функціонування локальних міст. За площею він був набагато більшим та займав 2994 км², що робить його третім найбільшим островом у Швеції. За своїм рельєфом острів представляє собою велике плато з

¹⁰⁰ Д. Хейвуд. *Люди Севера: История Викингов, 793 – 1241 с.*

¹⁰¹ *Важные города Древней Скандинавии: Бирка.* [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://fiord.org/articles/other/vazhnye-goroda-drevney-skandinavii-birka.html>

¹⁰² Прим. Готланд – найбільший шведський острів у Балтійському морі. Давній торговий центр епохи вікінгів.

деякими підвищеннями. Земляний шар складається переважно з гірських порід вапняку та пісковика по всій території. Основні поселення на цьому острові зазвичай розташовувалися ближче до берегової лінії на місцях гаваней, куди прибували кораблі для торгівлі. Одним з найбільших прибережних скандинавських поселень було місто Вісбю, неподалік якого було виявлено ще більше ранніх поселень вікінгів, які не були постійними. Більш усталені міські споруди датуються приблизно серединою XI століттям. Подібні поселення утворювали деяку систему гаваней, що в давньоруських літописях називалися “Готським берегом”. Клімат в районі цього острова є доволі сприятливим для проведення дослідницької діяльності, на що вказує значна кількість поховань. При розкопках дослідники мали змогу без особливої шкоди поховальному інвентарю забирати вапняні блоки та інші шари ґрунту, як на одному з нещодавно рокопаних поховань¹⁰³. Таким чином, місцевість тут є багата на археологічні знахідки так само як і в Бірці. Єдина відмінність в тому, що могильники на Готланді не концентруються суто в одному місці як у Бірці а мають різні точки.

У підсумку варто зазначити, що в цілому специфіка територій Бірки та Готланду є придатною для послідовних польових археологічних досліджень, котрі ведуться там вже доволі давно. Зі всіх поховань ще не всі були досліджені, проте велика кількість вже розкопаних курганів дає великий пласт інформації про поховальний обряд у північному стилі. Ситуація з доступністю до археологічних пам’яток тут є іншою аніж в районі межиріччя а популярність даних центрів не перестає привертати до себе увагу дослідників. Розташування могильників в обох районах типово представлене неподалік функціонуючих міст, ближче до берегових ліній та гаваней. Більш однорідний платоподібний рельєф, подекуди з підвищеннями також не становив дослідникам проблеми. В Бірці він є пологішим з найвищою точкою в 20 метрів, в той час як на Готланді найвища точка здійснюється

¹⁰³ У Швеції знайшли тіло воїна з незвичайним озброєнням. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://techno.nv.ua/ukr/popscience/mogila-vojina-50179638.html>

на 83 метри над рівнем моря. Склад ґрунтів та клімат є теж сприятливими для досліджень, що підтверджується самою інтенсивністю археологічних розкопок, кількістю збереженого поховального інвентарю та його документація з введенням в науковий обіг. Відтак, по відношенню до даних регіонів в навності є більше фактів аніж припущень та інтерпретацій через брак детальнішої інформації.

2.1. Огляд підкурганних поховань Бірки та Готланду з їхніми визначальними рисами та особливостями

Як відомо, на території островів Бірки та Готланду було знайдено чимало великих некрополів в датованих межах IX – XI століття поблизу функціонуючих торговельних міст. Кількість археологічних пам'яток в курганних групах не можливо співвіднести з тими, що знаходяться на території межиріччя Західного Бугу і Тетерова, позаяк вони набагато менш чисельні. Тут можна припустити, що одними з найбільш важливих причин такої різниці в похованнях є не лише дуже вдале географічне розташування і як наслідок спорудження торговельних центрів але й відповідна щільність та рух населення, яке прибувало і відбувало через ці острови. На це вказує не лише письмові згадки про їх статус важливих торговельно-транспортних вузлів епохи вікінгів але й поховальний обряд, що містить в собі як скандинавські звичаї так і подекуди змішані з ними нехарактерні ознаки. Вагомі корективи в поховальний обряд приносило і християнство, яке поширювалося з місіонерською діяльністю¹⁰⁴. Багато торговців, у тому числі й слов'ян з терен Русі, прибували сюди відомим шляхом “з Варяг у Греки”. Роль цього шляху на момент епохи вікінгів відчутно збільшувалася, про що вказують знайдені клади X століття з візантійськими монетами на Готланді¹⁰⁵ та інші східні монети в Бірці¹⁰⁶. Цим

¹⁰⁴ *Важные города Древней Скандинавии: Бирка*. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://fiord.org/articles/other/vazhnye-goroda-drevney-skandinavii-birka.html>

¹⁰⁵ Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. — СПб.: Евразия, 2005. С. 240

¹⁰⁶ Там само.

пояснюється деяка етнічна строкатість поховань. Однак, так чи інакше видимий язичницький аспект питома скандинавської традиції яскраво помітний навіть на місцях, куди з'їжджалося так багато народностей для торгівлі.

Однією з поширених рис поховального обряду на території Бірки та Готланду є камерна конструкція поховання під курганным насипом. Переважно камерні поховання були зі стовповою конструкцією, розділені на секції в одній з яких лежало тіло небіжчика а в іншій кістки домашньої худоби або ж бойового коня. Також дуже типовими для цих місць, як і для Середньої Швеції загалом були невисокі напівсферичні курганні насипи з тілоспаленнями¹⁰⁷. Серед інвентарю знаходилися різновидні речі, починаючи від прикрас та побутових речей закінчуючи обладунками зі зброєю та навіть настільними іграми. За приклад можна взяти доволі цікаве поховання жінки-воїна маркованого як №Vj581¹⁰⁸. Серед величезної кількості подібних поховань воно обуло унікальне тим, що в ньому була похована саме жінка дуже високого рангу та ще й войовниця (див. додаток № 4). Попри те, що жіночі поховання зі зброєю вже знаходили, поховальний інвентар в цьому похованні був надзвичайно багатим. Поблизу кістяка похованої було виявлено цілу колекцію зброї у вигляді одного меча, топірця, списа, бойового ножа з кількома стрілами та двох щитів. За невеликою перегородкою з боку нижніх кінцівок тіла знайдено рештки двох конів: жеребця та кобили. Та найбільш цікавою знахідкою з усіх була гральна дошка з фігурками, що свідчило про певні знання даної особи до тактики і стратегії. Цей артефакт підтверджує також те, що похована жінка-воїн мала високий військовий ранг¹⁰⁹, що в принципі є дуже рідкісним явищем. Окрім самого факту про те, що це була саме жінка, дане поховання є аналогічним до багатьох інших, виділяючись лиш багатством інвентарю серед

¹⁰⁷ Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. — СПб.: Евразия, 2005. С. 186

¹⁰⁸ *Важные города Древней Скандинавии: Бирка*. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://fiord.org/articles/other/vazhnye-goroda-drevney-skandinavii-birka.html>

¹⁰⁹ *American Journal of physical Anthropology. A female Viking warrior confirmed by genomics*. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/ajpa.23308>

могил, що примикають до споруди так званого “гарнізону” міста. Примітним для таких поховань також є їхнє огороження вінцями в основі та насипами з каменів із зовнішньої сторони. Подібна будова з’явилася ще до епохи вікінгів однак витримувала неперервність північної традиції. Відтак, округлі дещо вигнуті кам’яні кургани з ровиком в основі та кам’яними насипами були доволі поширеними, особливо на Готланді та в районі Середньої Швеції, в тому числі і в Бірці. Разом з ними споруджували також плоскі, трикутні, квадратні та прямокутні кладки з каменю. Часто під цими кам’яними насипами ставили колоду або ж брущату домовину¹¹⁰. Варто також зазначити, що окрім подібних кам’яних та земляних насипів зустрічаються і прості ґрунтові захоронення в камерах а також гробах доволі простої конструкції¹¹¹.

Наступною цікавою ознакою скандинавського ритуалу є так звані “кораблеподібні кладки”, що зустрічаються на території могильників або ж в суміжних зонах Бірки та Готланду. Такі кладки могли маркувати й інші місця, такі як місце тингів¹¹², торгівельних точок, місць поєдинків чи жертвоприношень, однак цілі ряди з них є пов’язані з похованнями. Географічно вони могли розташовуватися по-різному, одна найбільше їх було зафіксовано у прибережних зонах¹¹³. Сама традиція викладання каменів у формі корабля має дуже тяглу традицію, оскільки такий тип кладки розвивався від епохи бронзи аж до епохи вікінгів¹¹⁴. Символіка корабля в подібних кладках сягає своїм корінням в скандинавську міфологію та має важливе значення в культурі мертвих. Саме вона стає центральним мотивом едичної та скальдичної поезій, що добре видно на орнаменті відомих готландських погребальних каменів¹¹⁵. В міфології зокрема присутній промовистий едичний

¹¹⁰ Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. — СПб.: Евразия, 2005. С. 94

¹¹¹ Там само.

¹¹² Прим. Тинг – давньоскандинавські та германські урядові збори, на які збиралися вільні чоловіки країни чи області.

¹¹³ Хлевов А. *Корабль в культуре Скандинавского бронзового века: Географический аспект*. С 2.

¹¹⁴ Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. С. 64.

¹¹⁵ Там само. С. 269.

образ “Naglfar”, що в перекладі означає корабель мертвих¹¹⁶. В період епохи вікінгів образ корабля був символом нового рівня соціальних зв’язків, котрі були тісно пов’язані з дружинною культурою вікінгів¹¹⁷, що оспівувалася скальдами в їхніх поемах. Власне, в скальдичній поезії до слова корабель наявний широкий спектр різноманітних кеннінгів¹¹⁸, що вкотре підкреслює важливість цього символу. Відтак, “кораблеподібні кладки” варто розглядати як питомо скандинавський елемент в поховальному обряді та багатьох інших ритуалах, що підтверджує їхнє географічне розташування¹¹⁹. Зі всіх місць найбільшу кількість таких кладок було виявлено саме на острові Готланд.

Іншими характерними для скандинавського поховального обряду ознаками є кремації в дерев’яному кораблі, що зберігає деякий зв’язок з “кораблеподібними кладками”. Такі тілоспалення зустрічалися в Бірці та багатьох інших місць, особливо мореплавних точок, таких як Готланд, Аланди, Сконе, тощо¹²⁰. Дана традиція тілоспалення також має досить довгу тяглість, зароджуючись в ранньому залізному віці і процвітаючи навіть в епоху вікінгів. Дуже часто такі поховання зустрічається в прибережних зонах в одному ряді з “кораблеподібними кладками”. За період з IX – XI століття, такі кам’яні споруди дослідники також пов’язують з рунічними каменями того ж періоду¹²¹.

Ще однією визначальною рисою в поховальному обряді обох торгових центрів були так звані поминальні камені або ж “кам’яні картини”, велика кількість яких була виявлена першочергово на острові Готланд. Ці камені вже мають стосунок до скандинавського мистецтва петрогліфу, що пов’язаний з давніми скандинавськими віруваннями. Зведені над могилою камені являли собою високі

¹¹⁶ Хлевов А. *Корабль в культуре Скандинавского бронзового века*: Географический аспект. С. 2.

¹¹⁷ Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. — СПб.: Евразия, 2005. С. 269.

¹¹⁸ Прим. Кеннінг – поетичний прийом в скальдичній поезії, який заміняє звичайне зрозуміле слово на красиву, подекуди заплутану метафору.

¹¹⁹ Хлевов А. *Корабль в культуре Скандинавского бронзового века*. С. 3.

¹²⁰ Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. С. 150.

¹²¹ Там само.

стели з гранітних блоків з пласкою лицевою стороною, що покривалися низькорельєфними зображеннями та фарбувалися чорною або чорною з червоною фарбами¹²². На цих необроблених стелах в епоху вікінгів часто змальовувалися найрізноманітніші багатоярусні сюжети едичної поезії з великою кількістю сакральних символів. Прикладом може бути поминальний камінь в Лербро, що на Готланді (див. додаток № 3), на якому видніються разфарбовані фарбами сюжети з міфології. Згодом, з розвитком цієї традиції почали з'являтися “стели-писаниці” з більш уніфікованим оформленням та прямокутною формою з увігнутими вертикальними сторонами, які швидше за все походять з герmano-кельтської культури¹²³. На лицевій стороні цих стел, з вже оконтуреною рельєфною рамкою також зображалися фарбовані сакральні символи скандинавської міфології. Серед поширених символів на стелах були помічені солярні знаки у вигляді сенегрового колеса на центральній частині, різновидні кораблі внизу а також образи напівфантастичних “небесних звірів” з міфічними героями в ритуально-бойових позах у верхній (рідше в нижній) частині всієї композиції¹²⁴. За приклад можна взяти готландську стелу з могильника Хавур¹²⁵ (див. додаток № 5), на якій можна розгледіти всі вищеописані символи. Відтак образи на цих стелах взяті з міфології та тотемістичних уявлень витворюють подобу світобудови, з огляду на їх вертикальне зонування. За такою схемою символи повторюють будову міфологічного “світового дерева” Ідрассіля¹²⁶, моделлю якого в певній мірі і виступали кам'яні стели¹²⁷. В поховальному обряді північного стилю символізм має велике значення та чимале смислове навантаження, яке можна розгледіти в даних композиціях. В самому низу присутні образи корабля, який несе мертвих до потойбіччя, можливо в міфічне підземне царство Хель, позаяк образ

¹²² Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. — СПб.: Евразия, 2005. С. 247.

¹²³ Там само.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Прим. Хавур (швед. Havor) – могильник на о. Готланд.

¹²⁶ Прим. Ідрассіль – світове дерево за давньоскандинавськими віруваннями.

¹²⁷ Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. С. 247.

розташовується внизу. По центру вимальовуються солярні знаки, котрі як сонце освічують світ живих. А на самому верху знаходиться небесний простір з різними звірями та воїнами, що можливо втілює образ скандинавського раю Вальгалли, де вони борються та бенкетують. Таким чином, ми отримуємо певну вісь симетрії композиції¹²⁸ та інформацію про широкий спектр різноманітних скандинавських символів, котрі тією чи іншою мірою фігурують в поховальному обряді. Те саме стосується каменів з рунічними написами, які нерідко знаходилися на території могильників. Однак при цьому, важливо зазначити той факт, що в принципі рунічні та образотворчі символи є різними знаковими системами, котрі співіснували одна з одною до кінця епохи вікінгів і між собою не перетиналися. Проте, вже на пізніх готландських стелах під кінець епохи відбувається змішання двох систем, де на одному камені можуть бути зображені як руни так і раніше розглянуті сюжетні композиції¹²⁹. Відтак, в поховальному обряді Бірки та особливо Готланду прослідковується велика кількість кам'яних стел або “кам'яних картин” одночасно з рунічними каменями, які подекуди містять в собі змішані ознаки символів та рун. Разом рунічні камені та готландські стели строго синхронізуються з епохою вікінгів та задають певну систему орієнтирів у релігійно-міфологічних віруваннях як древніших у “Старшій Едді”, так і тогочасних скальдичних міфів у “Молодшій Едді” Сноррі Стурлуссона та інших відомих сагах. На території Русі такі камені майже не зустрічаються. Одним з найвідоміших винятків є рунічний камінь на острові Березань, котрий і походить з острова Готланд.

Щодо ритуалу поховання тіла на Бірці та Готланді, то в обох центрах теж не все так однозначно. Серед досліджених могильників є чимало як тілоспалень так і тілопокладень зі збільшенням останніх через християнські впливи. До прикладу на території Бірки було виявлено 490 комплексів кремацій в урнах чи дерев'яних кораблях. Іншу частину займали інгумації, однак згодом, з середини епохи вікінгів

¹²⁸ Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. — СПб.: Евразия, 2005. С. 247.

¹²⁹ Там само.

на острові починає з'являтися все більше тілопокладень, в тому числі у тих самих дерев'яних кораблях¹³⁰. В Готланді також було чимало кремацій, однак наприкінці епохи вікінгів переважають починають саме тілопокладення. Характерним також є те, що на материковій Швеції заміна язичницької традиції тілоспалення відбувалася значно повільніше ніж в регіоні Готланду та Бірки¹³¹.

В датуванні могильників дослідниками було розроблено дві хронологічні групи, за якими вони розрізняють величезні кількості поховань. Першою групою була “рання ступінь Бірки” в хронологічних рамках від IX до кінця X століття запропонованих дослідницею Гретою Арвідсон за датуванням типів мечів¹³². Молодша ступінь характеризує саме проміжок епохи вікінгів. Проте існує також інша хронологічна група “старшої ступені Бірки”, часові рамки якої теж визначаються за датуванням мечів та шкаралупоподібних фібул. Вона в свою чергу репрезентує межі до 800 року нашої ери. Відтак, вони є важливими для визначення хронологічних меж функціонування могильників.

Для висвітлення інших особливостей поховального обряду слід звернутися безпосередньо до огляду самих могильників Бірки та Готланду, де можна детально розглядіти нові ознаки. Одним з найбільш відомих курганных могильників Швеції є некрополь Hemlanden¹³³, що налічує близько 1600 курганів і кам'яних кладок та розташований за основним валом поселення Бірки. Тут було виявлено багато округлих курганів з пласкою вершиною та оточеним ровиком в основі. Така будова курганів є типовою для Швеції в епоху вікінгів а також для багатьох варязьких поховань на теренах Русі по типу Ладоги, Гньоздова та Смоленська¹³⁴. На рівні з цими курганами було виявлено чимало гранітних стел поминального типу,

¹³⁰ Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. — СПб.: Евразия, 2005. С. 149.

¹³¹ Там само.

¹³² Там само. С. 182.

¹³³ Прим. Hemlanden (швед. Батьківщина) – один з найбільших курганных могильників у Швеції, що розташований на острові Бірка.

¹³⁴ Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. С. 186.

“поклонні камені” з чашеподібними вглибленнями а також різновидні трикутні та квадратні кладки на території могильника, що можуть відноситися до поховального обряду або ж інших ритуальних елементів¹³⁵. Неподалік південної та північної частин валу, поблизу розмежування Хемландену із так званою “Чорною землею” розташовані ще два ґрунтових кладовища, які переходять в його межі. Деякі могили з цієї зони були закриті насипом валу, де розташували звичайні ґрунтові захоронення¹³⁶. Датування цих поховань можна відносити до “старшої ступені Бірки”, тобто до ранніх поховань. Хемланден містить в собі справді багато варіацій поховального обряду та дає багато інформації про скандинавські ознаки і не тільки. Оскільки цей некрополь діяв протягом усього часу функціонування Бірки та пов’язаний з ранніми похованнями та іншими курганами аж до XI століття, він оприявнює чимало відомостей про різні соціальні класи цього поселення та особливо про їхні поховальні ритуали¹³⁷.

Надалі важливо зазначити, що на території острова була гора під назвою Борґ, навколо якої влаштувалося чимало могильників і яка вважалася сакральним місцем для тогочасних мешканців. Саме в її районах було виявлено більшу кількість різновидних язичницьких погребінь Хемландену, які нерідко відмежовували від інших більш християнських могильників. Так, південніше від Борґу було виявлено ще два курганних могильника із простими насипами та “кораблеподібними” огороженнями. Датуються вони періодом з IX по X століття та відносяться до “ранньої ступені Бірки”. Основним поховальним обрядом тут було тілоспалення в спеціальних дерев’яних кораблях, специфічних саме для епохи вікінгів і ймовірно пов’язаний з дружинною культурою вікінгів. Також ці могильники характеризуються одними з найвищих курганів на Бірці та вирізняються багатим інвентарем серед якого зброя, прикраси, побутові речі та багато інших знахідок¹³⁸.

¹³⁵ Лебедев Г. С. *Епоха викінгов в Северной Европе и на Руси*. — СПб.: Евразия, 2005. С. 94.

¹³⁶ Там само. С. 182.

¹³⁷ Там само. С. 186.

¹³⁸ Там само. С. 187.

Також на південний-схід від найбільшої зони археологічних пам'яток Бірки розташовувалися два невеликих кладовища, що датуються трохи пізнішим часом від кінця епохи вікінгів включно - XI – XV століттям. Виглядають вони як звичайні ґрунтові могильники з тілопокладеннями, подекуди з кам'яними огороженням, котрі мають деякі аналогії з новгородськими “жальниками”¹³⁹. На північ від Боргу на широкому виступі неподалік гавані розташовувалися ще одне кладовище в камерах та гробах, яке датується IX століттям, що прийнято відносити до “ранньої ступені Бірки”. Цікавим це кладовище було з того погляду, що його поховальний обряд є більш християнським по відношенню до інших і що воно межувало із язичницьким могильником. Поховальний обряд в даному могильнику мав різочу відмінність від могил Хемландену. На даній території було досліджено близько 200 безкурганних інгумацій в гробах та дерев'яних камерах простої конструкції¹⁴⁰. Вважається, що в цьому могильнику розташовані також і одні з самих ранніх камерних поховань на Бірці, що свідчить про його досить довге функціонування. Серед цих погребінь було виявлено багато жіночих тілопокладень з християнською символікою а також чоловічі інгумації з порівняно бідним та цілком стандартним поховальним інвентарем, до якого входить зброя, різновидні прикраси та інше начиння для тризни¹⁴¹. Поміж камерних могил особливо помітним є християнський вплив, через що могильник на північ від Боргу можна вважати першим християнським некрополем на Бірці. Існує припущення, що цей могильник заснували після проповіді міссіонера на ім'я Ангар, що прибув до Бірки з метою євангелізації місцевого населення. Однак окрім місцевого населення з великою вірогідністю тут могли бути поховані іноземці християни¹⁴². Цікавим є також те, що між цим могильником та межуючим з ним могильником Хемландену було споруджено вал, який міг виконувати функцію відгородження християнських могил

¹³⁹ Лебедев Г. С. *Епоха викінгов в Северной Европе и на Руси*. — СПб.: Евразия, 2005. С. 182.

¹⁴⁰ Там само. С. 187.

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² Там само.

від язичницьких святинь Борга, подібно до того як вал з'явився і неподалік могильника “гарнізону”, де було знайдено відому жінку-воїна¹⁴³. Розглядаючи ці сусідні могильники можна припускати, що практики цілеспрямованих відгороджень могильників справді мали місце з метою уникнення змішання християнських могил з язичницькими, що можуть мати ефект осквернення. Таким чином, дане розмежування наштовхує на думку про присутність епізоду певного конфлікту на релігійному тлі, що викликало язичницьку реакцію з боку людей, котрі вирішили залишитися вірними звичаям предків¹⁴⁴.

В свою чергу, на території Готланду були могильники, в яких зустрічаються переважно язичницькі поховання. Найбільше серед них звичайно ж займають готландські стели та рунічні камені з розфарбованими символами а також звичайні курганні насипи. Одним з могильників, де були виявлені тісно розташовані кургани з кам'яними огороженнями та зведеними розфарбованими каменями біля них було так зване поле “Ire”¹⁴⁵. До прикладу може бути взятий низький курган із накритим по центру тілоспаленням за допомогою великої розфарбованої стели та насипом¹⁴⁶. Цей могильник був одним з найбільших на Готланді з римського часу до кінця епохи вікінгів, де сконцентрована не менш велика кількість різних характеристик поховального обряду ніж в Бірці, де серед них чітко виділяється культура готландських стел. Подібні поховання були також виявлені неподалік святилища в городищі Хавур. В одному з таких поховань поминальний камінь накривав собою кам'яну цисту епохи вікінгів, на якому модна побачити певні стилістичні паралелі з орнаментом початкового скандинавського звіриного стилю¹⁴⁷. Як відомо одним з перших звіриних стилів північного мистецтва був “Озеберг”, що датується IX – X століттям. Головною ознакою цього стилю є основоположний мотив “звіра, що

¹⁴³ Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. — СПб.: Евразия, 2005. С. 182.

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Там само. С. 108.

¹⁴⁶ Там само.

¹⁴⁷ Там само.

хапає” та інших звивистих тварин. Характерним для цього мотиву є лапи хижого звіра, котрий хапає власне тіло, тіла сусідніх тварин або ж рамки орнаменту самої композиції¹⁴⁸. Цей образ виразно проглядався і в подальших зооморфних стилях, де відбувалися його модифікації. Подібні фантастичні звірі зображалися і на фарбованих поминальних каменях та пізніших кам’яних стелах Готланду.

У підсумку слід зазначити, що при оцінці конструктивних особливостей могильників у містах Готланду та Бірки, можна побачити, що багато з них були багатовіковими традиціями, які засновувалися ще в епоху бронзи та витримували тяглість навіть в епоху вікінгів, при цьому розвиваючись та в деяких випадках змішуючись між собою. Серед особливостей в конструкції прослідковуються також й інші нехарактерні для скандинавського стилю поховання, що очікувано виникали через певну строкатість етнічного складу та впливи християнства. Тим не менш такі яскраві особливості як сферичні камерні кургани з ровиком, “кораблеподібними кладки” різних форм, тілоспалення в дерев’яних кораблях чи в урні та готландські поминальні камені з пізнішими обробленими стелами та рунічними каменями яскраво оприявнюються в загальній картині серед інших ознак нескандинавського поховального обряду. Чимало поховань з такими ознаками було досліджено у масштабних могильниках Хеймланден, Іре та Хавур, де чисельність могил є дуже великою. Щодо нехарактерних особливостей, то ними володіють безкурганні ґрунтові поховання в камерах та дерев’яних могилах чи колодах, таких як у могильнику на північ від Боргу. Серед методів поховання тіла присутня велика кількість як кремацій так і тілопокладень, котра ближче до завершення епохи вікінгів почала переважати на Бірці та особливо на Готланді. Орієнтація тіл небіжчиків в багатьох похованнях переважно є північною, що є характерно для північного поховального обряду а також західною, що зазвичай пов’язується з християнськими звичаями. Поховальний інвентар в могилах міст є дуже

¹⁴⁸ The Broa/Oseberg Style. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20140201190117/http://www.archeurope.com/index.php?page=broa-oseberg-style>

різноманітний, оскільки кількість досліджених могильників є дуже великою для перелічення усіх знахідок. Однак в загальних рисах це звичайно прикраси з менш та більш дорогоцінних металів (бронза, срібло та золото) та інших матеріалів (бурштин, сердолік. Скло, тощо), обладунки (металеві шоломи, кольчуги, лямерлянні обладунки та інші вироби), зброя (мечі каролінзького типу, топірці, бойові ножі, списи, лук зі стрілами, щити, тощо.), предмети побуту (осілки, відра, пряслиця), залишки кістяків тварин (домашня худоба чи бойовий кінь), зброя для коня зі шпорами, їжа (знаходили хліб в ряді могил¹⁴⁹), гральні ігри та багато-багато інших речей в чоловічих та жіночих похованнях. Щодо датування, то велика кількість (хоч і далеко не всі) очевидно входять в рамки епохи вікінгів IX – XI століття

¹⁴⁹ Важные города Древней Скандинавии: Бирка. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://fiord.org/articles/other/vazhnye-goroda-drevney-skandinavii-birka.html>

РОЗДІЛ ІІІ

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПІДКУРГАННИХ ПОХОВАНЬ МЕЖИРІЧЧЯ ЗАХІДНОГО БУГУ І ТЕТЕРОВА ТА БІРКИ І ГОТЛАНДУ

Досліджуючи спільності та відмінності могильників межиріччя Західного Бугу і Тетерова та Балтійського узбережжя Скандинавії, слід звертати увагу на ряд характеристик, за якими їх можна чіткіше простежити. Зокрема, до таких характеристик відносяться особливості конструкції поховання, орієнтація тіла небіжчика, кількість похованих осіб, ритуал поховання самого тіла та звичайно супровідний інвентар. Увагу також слід приділити таким ознакам як духовно-релігійні впливи в тих чи інших характеристиках, що нерідко визначають культуру поховального обряду, його здійснення за язичницькими чи християнськими або й синкретичними традиціями. Відтак, за цими ознаками не лише буде видно ступінь впливу скандинавського поховального обряду на поховання межиріччя але й загальний вплив християнської релігії на обряд захоронень в обидвох регіонах.

Почати порівняльний аналіз слід з характеристики конструкцій підкурганних поховань межиріччя та Бірки і Готланду, що є першою ознакою при виявленні будь-якого поховання. Як стає зрозуміло з досліджень обох археологічних груп некрополів, очевидною спільністю між ними є курганні насипи різних розмірів та камерна конструкція під цими курганами.

Сам по собі курган є язичницьким явищем, яке було притаманне багатьом культурам ще до епохи вікінгів і не тільки для скандинавів, адже вони були помічені на багатьох континентах¹⁵⁰. Ця традиція просто змогла прижитися на теренах межиріччя і в Скандинавії, де знайшла своє трактування у різних язичницьких

¹⁵⁰ Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси.* — СПб.: Евразия, 2005. С. 181.

віруваннях. До прикладу в давньоскандинавських віруваннях, поховання в кургані символізувало подальше життя померлого в могилі. Про це зокрема зазначала дослідниця Х. Р. Ейліс-Девідсон¹⁵¹, котра виводила курганне поховання як один з рушійних образів міфологічної Вальгалли¹⁵².

Щодо дерев'яної конструкції під курганом, то вони присутні як в районі межиріччя так і на території Готланду і Бірки. Для скандинавів такі конструкції виконували функцію будиночку для мертвих, що є частиною вірування у “живих мерців”. Цілком можливо, що на території межиріччя вони могли виконувати аналогічну функцію, якщо брати до уваги поховання Пліснеська, де були виявлені неодиначні випадки розміщення золотих бляшок у роті небіжчиків з метою унеможливити їхнє “оживання”. Тим не менш, між похованнями існує відмінність у виконанні цих дерев'яних конструкцій. Вона полягає в тому, що в переважній більшості скандинавські пам'ятки мали стовпову конструкцію навідміну від поховань межиріччя. Хоч стовпові конструкції інколи зустрічаються на південноруських територіях, здебільшого в могилах можна помітити сліди горизонтальної дерев'яної обкладки могильних стін, залишки дерев'яного перекриття чи просто дерев'яний тлін¹⁵³. Для таких конструкцій в історіографії можна часто виявити термін “зрубні гробниці”, де відмінність від стовпових конструкцій полягає у горизонтальному положенні дерев'яної обкладки стінок ями. Властиво, різниця між похованнями регіонів оприявнюється у перевалюванні стовпових конструкцій в Скандинавії та її відсутності у межиріччі. Цікаво те, що такого висновку доходив і А. П. Моця, який стверджував, що саме стовпова конструкція була виявлена лише в Шестовицькому курганному комплексі. При цьому, дослідник стверджує, що ця відмінність між скандинавською камерою та

¹⁵¹ Ellis H. R. *The Road to Hel: A Study of the Conception of the Dead in Old Norse Literature* P. 12-13

¹⁵² Прим. Вальгалла – велика зала бога Одіна в міфічному місті Асгард, де спочивають звитязні воїни. Є прототипом раю в скандинавській міфології.

¹⁵³ Моця, О. П. Населення Південно-руських земель IX-XIII ст. (за матеріалами некрополів) / К. : Ін-т археології України НАН України, 1993. С. 58.

зрубом не є етновизначальною рисою, оскільки для слов'янина не є обов'язкове поховання в так званому зрубі а для скандинава поховання у ямі зі стовпами¹⁵⁴. Відтак, різниця між напрямом кладки підкурганних дерев'яних конструкцій в цьому плані є в певній мірі відносною. За приклад тут можна взяти “Великий подвійний курган №1”, де було виявлено поховання без стовпової конструкції, в якому за твердженнями дослідників¹⁵⁵ спочив чоловік зі Скандинавії.

Загалом, щодо походження самих підкурганних камерних поховань, які з'явилися на території Русі, то все виглядає доволі неоднозначно. Справа в тому, що поштовхи до такого типу конструкцій могли приходити і з інших культур, не обов'язково лише скандинавської. Справедливо буде зазначити, що для скандинавської культури вони теж є дещо чужорідними, оскільки саме культура поховань небіжчиків у камерах із курганними насипами викликає низку запитань. Чимало шведських дослідників пов'язують виникнення камерних поховань з територією Данії, що підтверджується матеріалами данських пам'яток. В свою чергу данські археологи зрівнюють ці поховання з могильниками в Бірці, вказуючи на шведський слід впливу. Інші дослідники тісно пов'язують появу камерних поховань із міграцією народності свеїв, котрі й розповсюдили такий стиль поховання¹⁵⁶. Тим не менш, єдиної думки щодо виникнення звичаю поховання в дерев'яних конструкціях з насипами немає, що зокрема і вказує на певну чужорідність. Відтак, ототожнювати подібність в конструкції саме за скандинавським впливом не буде вдалим припущенням.

Іншою ж спільністю, котру можна інтерпретувати як скандинавський вплив поховального обряду є ровик в основі курганів межиріччя Західного Бугу і

¹⁵⁴ Моця, О. П. Населення Південно-руських земель IX-XIII ст. (за матеріалами некрополів) / К. : Ін-т археології України НАН України, 1993. С. 132.

¹⁵⁵ Р. Ливох. “Большие курганы летописного Плеснеска” // Славяно-русское ювелирное дело. СПб.: Нестор-История, 2010. С. 489.

¹⁵⁶ К. Михайлов. *Елитарный погребальный обряд: камерные погребения IX – начала XI века в контексте североевропейских аналогий* / отв. Ред. Е.Н.Носов, Н.И.Платонова. – СПб., Издательский дом «Бранко», 2016. С. 11-12.

Тетерова. Такі ровики були характерними для Скандинавії та особливо для некрополів Швеції¹⁵⁷, що можна простежити на прикладі Бірки та Готланду. До прикладу можна взяти сферичні кургани з могильника Хемланден на Бірці, де в їх основі видніється ровик, так само як і на Готланді¹⁵⁸. Така особливість також виділялася в саме варязьких похованнях на теренах Русі, зокрема у Шестовиці, Старій Ладозі та багатьох інших місцях, що підкріплює припущення про можливий скандинавський вплив¹⁵⁹.

В цілому можна сказати, що могильники поблизу Берестяного, Листвина, Іскоростеня та Пліснеська мали деякі спільності з похованнями на Бірці та Готланді, однак їх не достатньо щоб стверджувати про виключний вплив скандинавського поховального обряду. Якщо до цього додати відсутність “кораблеподібних кладок”, тілоспалень в дерев’яних кораблях чи спеціальних урнах, поминальних каменів-стел з іншими рунічними каменями та запозичення з сусідніх культур, то можна дійти висновку, що якщо якийсь вплив і був то не надто помітний. Більш яскравим вплив на конструкцію ями був радше в дружинних похованнях, де могли ховати варягів за знайомими їм традиціями. Прикладом можуть бути шестовицькі кургани на Чернігівщині, де було виявлено стовпову конструкцію та велику кількість речей скандинавського походження.

Наступною важливою характеристикою є орієнтація голови небіжчика в поховальному ритуалі. Серед могильників межиріччя Західного Бугу і Тетерова доволі поширеною була західна орієнтація, в деяких випадках північно західна. В скандинавських похованнях також набула поширення західна орієнтація тіла, однак в більшій мірі характерним напрямком була північ. Відтак, ще однією спільністю між похованнями є західна лінія орієнтації тіл. Більшість дослідників схиляється до думки, що важливим тут є саме вплив християнства і трактувати західну орієнтацію

¹⁵⁷ Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. — СПб.: Евразия, 2005. С. 69.

¹⁵⁸ Там само. С. 186.

¹⁵⁹ Там само.

слід як саме християнську. Зокрема, ця думка підтверджується наявністю християнського некрополя північніше Боргу на Бірці із західною орієнтацією тіл¹⁶⁰. Поява цих погребінь пов'язується з місіонерською діяльністю, прибуттям до острова християн а також зв'язками із різними християнськими центрами держави Каролінгів, такими як Дорестад¹⁶¹. Так, торгівельний центр почав швидше християнізуватися ніж материкова Швеція, оскільки перебував у вигідному географічному положенні, що збільшувало шанс міжнародних контактів. Так само християнський вплив можна побачити і в підкурганних похованнях поблизу Берестяного, Листвина, Іскоростеня та Пліснеська, де здебільшого орієнтація була західною. Незначним винятком можна вважати кургани з урочища “Голови” неподалік Берестяного із північно-західною орієнтацією, однак таких випадків було не так багато. З цього приводу можна зробити припущення, що у зв'язку з язичницькими традиціями та поступовим християнським впливом, північно-західна орієнтація є таким релігійно-духовним проявом синкретизму. Так чи інакше, у випадку цього регіону християнство поширювалося як державна релігія, особливо під час приєднання цих земель до Русі, де влада прагнула витіснити язичницькі звичаї місцевого населення¹⁶². З огляду на це, стверджувати про впливи скандинавського поховального обряду в цьому аспекті теж не можна, оскільки західна орієнтація є результатом загального впливу християнства. Інша справа стосується північної орієнтації небіжчика, однак серед проаналізованих пам'яток межиріччя саме такої не зустрічалося.

Кількість похованих осіб в межах одного кургану теж може свідчити про скандинавський вплив на поховальний обряд. Як відомо, в скандинавських могильниках біля небіжчиків часто ховали жінок, що було елементом вірування у “живих мерців”¹⁶³. Так, у шведському могильнику Бірка було знайдене парне

¹⁶⁰ Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. — СПб.: Евразия, 2005. С. 182.

¹⁶¹ Там само. С. 148.

¹⁶² М. А. Филиппук. *Пліснеський археологічний комплекс*. С. 354

¹⁶³ Ф. Андрощук. *Слов'яни у Подесенні*. С. 13

поховання, де жінка сидить на колінах у чоловіка, що свідчить про задоволення сексуальних потреб¹⁶⁴ і відповідно можливість похованих відчувати все те саме, що і живі люди. Подібне поховання у схожій позі тіл було знайдено і в Шестовицькому курганному комплексі Чернігівської області та у київському похованні¹⁶⁵. Тут слід зазначити, що саме такі парні поховання не були багаточисельними, тож більшість з них виглядали як звичайне поховання тіл у випростаному положенні або інших позах. Порівнюючи поховання межиріччя, то такі парні поховання були знайдені в могильнику №1 поблизу літописного Іскоростеня, похованні “Великого кургану на селянській ділянці №1” та першому похованні “Великого подвійного кургану” поблизу Пліснеська. В усіх інших некрополях поблизу Берестяного та Листвина були виявлені одиничні поховання без слідів додаткових тілопокладень. Беручи до уваги парність поховання, то цю характеристику можна зарахувати до скандинавського впливу на поховальний обряд, що видніється в Іскоростені та Пліснеську. Тим не менш, варто зазначити, що існує думка про те, що саме парні поховання на теренах Русі виступають радше проти ототожнення скандинавського і початкового руського поховального обряду¹⁶⁶. Такий висновок підкріплюється тим, що фактичної згадки про участь жінок у військових походах варягів до Східної Європи нам не дають ані скандинавські ані давньоруські відомі джерела¹⁶⁷. В такому випадку, можна припустити, що скандинавські парні поховання на території Русі могли мати місце у тих випадках, коли руських жінок ховали разом з варягами до однієї могили. Якщо розглянути поховальний інвентар жінок у парних похованнях Пліснеська, до прикладу “Великий курган на сільській ділянці №1”, то в них були знайдені сердолікові намистини та інші скляні вироби, які були розповсюдженими серед місцевого населення¹⁶⁸. Разом з цим, в першому парному

¹⁶⁴ Ф. Андрощук. Слов’яни у Подесенні. С. 13

¹⁶⁵ Там само.

¹⁶⁶ Там само.

¹⁶⁷ Там само.

¹⁶⁸ Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. М.: Наука, 1982. 327 с.

похованні “Великого подвійного кургану” з високою ймовірністю міг бути похований скандинав¹⁶⁹, де коло тіла жінки також були знайдені скляні вироби. З огляду на це, припущення щодо поховання місцевих жінок разом з вихідцями Північної Європи може бути цілком вірним. Відтак, певна подібність між парними похованнями межиріччя та Балтійського узбережжя Скандинавії залишається актуальною.

Щодо ритуалу поховання самого тіла, то це є одним з найважливіших елементів поховального обряду. В цьому аспекті між похованнями обох регіонів є певні спільності, оскільки на території обидвох виявлено чимало інгумацій та кремацій. Для Скандинавії більш поширеним був ритуал кремації, як і для іншої варварської Європи в цілому¹⁷⁰. Однак згодом, почало з’являтися багато поховань з тілопокладеннями, які можна інтерпретувати як вплив християнської релігії. Більше того, тілопокладення часто могли бути в дерев’яних гробах, як до прикладу поховання в Бірці північніше Боргу¹⁷¹. Також кремації співіснували із тілопокладеннями протягом дуже довгого часу і на острові Готланд де вони практично ніколи не зникали¹⁷². Така ж ситуація прослідковується і в курганах межиріччя, де можна побачити язичницькі ритуали тілоспалення а також тілопокладення, що доречі існували в одному часовому проміжку. Згодом, в пізніших похованнях ставало більше тілопокладень, що також можна співвіднести із впливом християнства. Однак слід зазначити різницю в тому, що для скандинавського поховального обряду були підстави переходу до тілопокладень з язичницьких мотивів а не лише з християнства. Як відомо, за скандинавськими віруваннями для переходу на обряд інгумацій були свої передумови. Вони були

¹⁶⁹ Р. Ливох. “Большие курганы летописного Плеснеска”// Славяно-русское ювелирное дело. СПб.: Нестор-История, 2010. С. 489.

¹⁷⁰ К. Михайлов. *Элитарный погребальный обряд: камерные погребения IX – начала XI века в контексте североевропейских аналогий* / отв. Ред. Е.Н.Носов, Н.И.Платонова. – СПб., Издательский дом «Бранко», 2016. С. 11-12

¹⁷¹ Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. — СПб.: Евразия, 2005. С. 182.

¹⁷² Король Д. О. *Легенди та археологія: поховальні традиції Північної Європи*. Наукові записки. Том 40. Теорія та історія культури. С 56.

описані в зводі саг так званої Хеймскрули¹⁷³, де в “Сазі про Інґлінґів” згадується, що верховне божество Один не лише наказував спалювати мерця і його речі, котрі потраплять до небесного царства, однак також він заповідав насипати курган для знатних осіб¹⁷⁴. Згодом, за легендою його внука Фрейра вже поховали в кургані неподалік Упсали, що викликало революцію серед скандинавських народів у способі поховання¹⁷⁵. З цього моменту кількість тілоспалень логічно значно зменшилася у порівнянні з кількістю тілопокладень¹⁷⁶. В цьому випадку можна припустити, що кремації та інгумації могли бути цілком канонічними та природньо співіснувати між собою. Додаткового поштовху до превалювання інгумацій над кремаціями надало християнство, яке доволі швидко поширювалося на острови Бірки та Готланду, які постійно перебували в контактах з іншими народами. Стосовно курганів межиріччя, то швидше за все, правильним буде припустити, що подібне співіснування кремацій та інгумацій було викликано синкретичними віруваннями, де християнство зливалося із язичництвом. Цікавим в цьому плані є також те, що серед проаналізованих курганів неподалік Берестяного виокремлюється велика група біритуальних ям, де були знайдені зольні підсипки з шарами попелу та вуглин разом з тілопокладеннями. Яскравим прикладом такої біритуальності може бути поховання М-3 з тілопокладенням, над яким було виявлено сліди багаття та вуглини. Якщо брати до уваги факт, що саме тіло залишилося без ознак кремації, можна припустити, що в багатті над тілопокладенням спалювалися саме особисті речі мерця, якого перед тим поховали нижче. На користь цього може свідчити також і мізерна кількість знайденого інвентарю неподалік тіла, що зводиться до однієї сердолікової намистини¹⁷⁷.

¹⁷³ Король Д. О. *Легенди та археологія: поховальні традиції Північної Європи*. Наукові записки. Том 40. Теорія та історія культури. С. 55-56.

¹⁷⁴ Там само.

¹⁷⁵ Там само.

¹⁷⁶ Там само.

¹⁷⁷ Гупало В. Берестянські курганні могильники кінця X-XII століть ; Національна Академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів: ДВЦ НТШ, 2006. С. 21.

Властиво, такий змішаний ритуал і може свідчити про синкретизм поховального ритуалу. Таким чином, подібність між ритуалами у похованнях межиріччя та Балтійського узбережжя Скандинавії є, однак скоріш за тут немає впливу саме скандинавського поховального обряду, позаяк кремація загалом була поширеним явищем не лише в Скандинавії¹⁷⁸ а перехід до інгумаційних практик був спровокований з поступовою християнізацією обидвох регіонів.

До всіх попередніх характеристик звернутися також потрібно і до поховального інвентарю, який є додатковим маркером присутності та можливого впливу скандинавської культури. При детальному аналізі вмісту підкурғанних поховань межиріччя Західного Бугу і Тетерова та Бірки і Готланду було виокремлено ряд речей, які повторюються в могилах. Такі спільності в речовому інвентарі можуть свідчити про збіг у духовно-релігійному навантаженні, які несуть в собі виявлені речі в обох регіонах. Відтак, можна припустити їхнє функціональне значення в похованнях, що також може мати велику вагу для виявлення впливу на поховальний обряд.

Першим, що впадає у вічі є присутність в похованнях таких речей як зброя. Зокрема, мова йде про мечі каролінзького типу в похованнях Бірки та курғанах Пліснеська. Один з мечів був знайдений у похованні №Vj58, де виявили жінку-воїна з багатьма іншими елементами зброї. Подібні мечі були знайдені також і в межах “Великого курғану на селянській ділянці № 1” та першому похованні “Подвійного великого курғану”. Тут варто зазначити, що таких мечів у межиріччі є мало, оскільки в жодному з проаналізованих підкурғанних поховань поблизу Берестяного, Листвина та Іскоростеня не фіксувалося. Натомість, серед поховального інвентарю Бірки або ж Готланду таких мечей є дуже багато, що

¹⁷⁸ К. Михайлов. *Элитарный погребальный обряд: камерные погребения IX – начала XI века в контексте североевропейских аналогий* / отв. Ред. Е.Н.Носов, Н.И.Платонова. – СПб., Издательский дом «Бранко», 2016. С 11-12.

впринципі є характерним для місць, де проживали воїни¹⁷⁹. Щодо району межиріччя, то знахідки таких мечів тут є радше винятком, оскільки найчастіше вони знаходяться в небагаточисельних дружинних могильниках.

Доволі цікавою знахідкою є також бронзовий наконечник піхов меча з могильника “Ігорева могила” неподалік Іскоростеня. При дослідженні цього артефакту було визначено, що він має скандинавське походження, оскільки був виконаний у стилі “Борре”¹⁸⁰, що є одним з ранніх зооморфних стилів північного мистецтва. Важливим тут є той факт, що в районі Балтійського узбережжя Скандинавії було віднайдено литійні форми X століття для такого типу наконечників, зокрема у Бірці¹⁸¹. На Готланді ж було знайдено дуже подібні бронзові наконечники піхов меча, що були виготовлені у деградованому стилі “Борре”¹⁸². Також там було знайдено уламки литійної форми та напівфабрикати для наконечника меча¹⁸³. Це свідчить про те, що в обидвох містах Бірки та Готланду такі наконечники були дуже поширеними та виготовлялися на місцях. Позаяк наконечник з “Ігорової могили” був єдиним екземпляром з усіх проаналізованих могильників межиріччя, можна припустити, що він був імпортною річчю, не виключено, що можливо навіть з Бірки чи Готланду. З огляду на це, говорити про якусь систематичну спільність в плані подібних знахідок не є можливо.

Навідміну від мечів, доволі часто в могилах обох регіонів можна було знайти ножі. Ця спільність чітко простежується в курганах М-1, № 3 та № 7 поблизу Листвина, курганах № 1 та № 2 в Іскоростені, у “Великому кургані на селянській ділянці” та в першому похованні “Великого подвійного кургану”. Ножі були

¹⁷⁹ Важные города Древней Скандинавии: Бирка. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://fiord.org/articles/other/vazhnye-goroda-drevney-skandinavii-birka.html>

¹⁸⁰ Ф. Андрощук. *Деревлянская земля в межрегиональных контактах* // Збірка наукових праць Інституту археології НАН України. Стародавній Іскоростень і Слов'янські Гради.. С. 8

¹⁸¹ Ф. Андрощук. “Находки из Озера Hjerminд в Дании” // Славяно-русское ювелирное дело. СПб.: Нестор-История, 2010. С. 437

¹⁸² Там само. С. 438.

¹⁸³ Там само.

знайдені у великій кількості могил Бірки та Готланду, в тому числі в межах кургану №Vj58¹⁸⁴. Цікаво те, що ніж міг бути як елементом зброї так і річчю побутового вжитку. За текстами Беовульфа, ножі виступали у вигляді зброї для знаті разом з мечами, щитами, стрілами та списами¹⁸⁵. Однак, якщо уважніше придивитися до зазначених поховань, то у кожному з них є комбінація знахідок ножа та відра. Відро фігурує майже всюди, де є ніж, через що слід виокремити цю комбінацію. Відтак, це наштовхує на думку, що ніж міг бути радше предметом побуту, оскільки був присутній разом з відрами, що виконували побутові функцію. Якщо ж говорити про магічну функцію ножа в похованнях межиріччя, то він міг використовуватися як знаряддя для вбивства “злого духу”¹⁸⁶, що наштовхує на вірування в “живих мерців”. Отож дана спільність більше предендує на масовість аніж попередня.

Серед прикрас не було очевидних збігів по кількості аналогічних знахідок, окрім знайденої прикраси в урочищі “Майдан” поблизу Берестяного. В межах кургану М-8 було виявлено дротяний перстень¹⁸⁷, один з небагатьох дротяних виробів серед усіх курганних груп. За подібною технологією було виготовлено буси з рубчастого дроту в багатьох могилах Бірки: № 66, № 551, № 606, № 639, № 649, № 791, та інших¹⁸⁸. Щодо решти знахідок біжутерії між похованнями, то вони відрізняються між собою і не мають близьких за виконанням аналогів.

Цікавою є також випадки поховання їжі разом з мертвим. Такий випадок був зафіксований в парному похованні “Великий курган на сільській ділянці № 1”, де коло тіла жінки знаходилася кераміка, куди клали їжу¹⁸⁹. Такі знахідки були також

¹⁸⁴ Важные города Древней Скандинавии: Бирка. . [Електронний ресурс]. - Режим доступу:

<https://fiord.org/articles/other/vazhnye-goroda-drevney-skandinavii-birka.html>

¹⁸⁵ Ф. Андрощук. “Находки из Озера Hjerminд в Дании” // Славяно-русское ювелирное дело. СПб.: Нестор-История, 2010. С. 438

¹⁸⁶ Чайка Р. М. Давньоруське городище Листвин і його околиці у X-XI ст. / Упоряд. Т. Милян. – Львів: Ліга-Прес, 2009. С. 79.

¹⁸⁷ Гупало В. *Берестянські курганні могильники кінця X-XII століть* ; Національна Академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів: ДВЦ НТШ, 2006, с – 24.

¹⁸⁸ Я. В. Френкель. “Борьба за Курган № 7 Скандинавского Могильника Плакун” Славяно-русское ювелирное дело. СПб.: Нестор-История, 2010. С. 552.

¹⁸⁹ М. А. Филипчук. *Плісеський археологічний комплекс*. С. 353.

розповсюджені і на території могильників на Бірці. До прикладу, серед їжі в могилах на Бірці часто знаходили хліб, було зафіксовано 45 могил з таким начинням¹⁹⁰. Такі практики є також частиною вірування у “живих мерців”, де поховані також можуть відчувати голод чи спрагу. Так як серед поховань межиріччя це був одиничний випадок, виокремлювати його як видимої спільності теж не варто.

У підсумку слід зазначити, що серед наведених характеристик між похованнями були нечисленні спільності. В характеристиці конструкцій спільністю між похованнями обох регіонів було оточення кургану ровиком в основі а також камерна конструкція, проте з відмінністю в обкладці камер. В плані орієнтації тіла небіжчика, то видимою спільністю між похованнями є західна орієнтація, котра багатьма дослідниками трактується як саме християнська¹⁹¹. Щодо кількості похованих осіб, то спільність прослідковується між групами пам’яток Іскоростеня та Пліснеська з Біркою та Готландом, де були виявлені парні поховання. В ритуалі поховання тіла спільність виражається в присутності як кремацій так і тілопокладень в обох регіонах. При цьому, збільшення останнього ритуалу пов’язується із християнським впливами. Спільності поховального інвентарю теж прослідковуються, однак вони не є достатньо систематичними і здебільшого відображають виняткові знахідки в районі межиріччя. З огляду на це, скандинавський вплив на місцевий поховальний обряд межиріччя не видається визначальним по заданих характеристиках

¹⁹⁰ Важные города Древней Скандинавии: Бирка. . [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://fiord.org/articles/other/vazhnye-goroda-drevney-skandinavii-birka.html>

¹⁹¹ Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. — СПб.: Евразия, 2005. С. 94.

ВИСНОВКИ

1. При аналізі публікацій про підкурганні поховання поблизу сіл Берестяного, Листвина, Іскоростеня та Пліснеська виокремлюється ряд поховань, що мав деякі спільні риси з похованнями скандинавських центрів Бірки та Готланду. Перш за все, вони прослідковувалися у подібній камерній конструкції поховання із земляним насипом, з тією різницею, що оббивка стін ями була горизонтальною і не мала стовпової конструкції. Щодо орієнтації тіла небіжчиків, то характерної північної орієнтації не прослідковується, однак присутня західна орієнтація, що також є в скандинавських похованнях. Парні тілопокладення також були присутні поблизу Іскоростеня та в Пліснеському археологічному комплексі, однак їх є всього декілька. Деяка спільність помітна також і в способі поховання тіла, де в могилах присутні як кремації так і тілопокладення, подібно до могильників Готланду і Бірки. Невеликі спільності були також і в поховальному інвентарі, в тому числі знахідки скандинавського походження.

2. Важливим є спостереження, що в характерно скандинавських поховань Бірки та Готланду, більш поширеними є одиничні та парні камерні кам'яні кургани з різновидами поминальних кам'яних стел, рунічних каменів чи подекуди ритуальних кораблеподібних кладкок з інгумаціями та кремаціями в урні чи в дерев'яних кораблях. Переважаючою серед могил є стовпова конструкція камер із горизонтальною обкладкою ями. В похованнях часто зустрічається зброя, а саме мечі каролінзького типу, подекуди списи, стріли чи щити а також обладунки, позаяк в могилах обох центрів Готланду і Бірки було поховано багато людей військового класу. Також виділяється велика кількість похованих тварин, жінок з чоловіками а також присутність їжі, що в цілому відповідає скандинавським віруванням про “живих мерців”.

3. В цілому, поховання обох регіонів характеризуються дещо змішаним та подекуди строкатим поховальним обрядом, що містить в собі як язичницькі так і християнські традиції. Іншими словами, чисто язичницьких поховань з притаманними лише їм характеристикам ставало все менше до епохи вікінгів, особливо з наростаючим впливом християнства на обидвох територіях. В обох випадках збільшення могил з тілопокладеннями є скоріш за все ще однією ознакою поступової християнізації, яка витісняла язичницькі традиції. Зокрема християнські традиції можна вбачати в похованнях у домовинах або ж простих ґрунтових захороненнях межиріччя та Готланду і Бірки. Тим не менш, в межиріччі була видима відмінність в тому, що часто в могильниках могла зустрічатися біритуальність в похованнях, коли кремації співіснують з інгумаціями. Це могло пояснюватися входженням християнського Бога до загального язичницького пантеону. Щодо орієнтації голови небіжчика, то в Бірці та Готланді більшою мірою відстежується тенденція північної та західної орієнтації, в той час як на теренах межиріччя західна та менше північно-західна. Якщо північну орієнтацію можна розглядати в контексті скандинавського поховального обряду, то західна орієнтація була розповсюдженою в дуже багатьох культур і дослідники асоціюють її з появою християнства.

4. В кінці, справедливо буде зазначити, що чисельних та систематичних спільностей між підкурганними похованнями Берестяного, Листвина та Іскоростеня з Біркою та Готландом не було виявлено. Єдиною чітко видимою спільністю, що об'єднує археологічні пам'ятки двох регіонів є подібна камерна підкурганна конструкція з ровиком в основі. Майже всі досліджені кургани в районі межиріччя мали ровик в своїй основі, що також було доволі характерно для курганів Швеції та перших варязьких поховань на Русі. Також є деякі спільності в комбінаціях супровідного інвентарю, таких як відро та ніж або ж речі скандинавського походження. Окрім цих ознак, інших скандинавських рис

поховального обряду, які не можна було б успішно застосовувати і до інших культур, не було виявлено на досліджених могильниках межиріччя. Таким чином, хоч і курганні поховання в Берестяному, Листвині та Іскоростені збігаються в часових рамках IX – XI століття, всеодно мають мало спільного з похованнями в Бірці та Готланді, з огляду на характеристики конструкцій поховань та їх вміст. Щодо речей скандинавського походження, то ця ознака відіграє радше допоміжну роль при визначенні традиції поховального обряду. Саме тому, в даному випадку речі скандинавського походження в могилах не є вичерпною ознакою їх північного стилю обрядовості, позаяк ці речі могли з'явитися в багатьох місцях за посередництва торгівлі чи привезення імпортованих виробів. На основі зазначених вище порівнянь, можна стверджувати, що поодинокі схожості між могильниками Балтійського узбережжя Скандинавії та району межиріччя в конструкції, способі поховання тіла чи супровідному інвентарі є, однак вони не достатньо виразні та систематичні, щоб виводити їхню генезу від скандинавського поховального обряду.

5. Дещо інша справа з дружинними курганами на території Русі, такими як Плісеські кургани. В них відстежується вже більше подібних рис, ніж з попередніми групами курганів. Це робить їх найбільш перспективними курганами в плані пошуку аналогій з усіх проаналізованих могильників. Чимало паралелей з пам'ятками Плісеська здебільшого спостерігається в могилах Бірки. Дослідники сходяться на тому, що даний торговельний центр впливав на поховальний обряд варязьких поховань у вузлових торговельних місцях Волзько-Балтійському та Волховсько-Дніпровському шляхах основного напрямку з “Варяг у Греки”. Цілком можливо, що Плісеськ був одним з таких торговельних місць, яке тією чи іншою мірою було залучене до системи цього шляху і тим самим заохочувало скандинавських вихідців поселятися в ньому. Загалом, його географічне положення є доволі вигідним і це може пояснювати присутність в ньому дружинної культури. Про його вдалу географію також згадують дослідники, на думку яких положення

неподалік витоків Західного Бугу, Стрия та Серету роблять це місце пунктом перебування дружини Київського князя. Оскільки в могильнику прослідковуються скандинавські характеристики, то цілком можливо що це могли бути варяги на службі у князя. В такому випадку, говорити про скандинавський вплив на поховальний обряд як найбільш відчутний у Пліснеську має цілком логічні підстави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Література:

1. Андрощук Ф. *Нормани і Слов'яни у Подесенні*. К., 1999. 143 с.
2. Гупало В. *Берестянські курганні могильники кінця X-XII століть* ; Національна Академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів: ДВЦ НТШ, 2006. 108 с.
3. Д. Хейвуд. *Люди Севера: История Викингов, 793 – 1241 с.* 400 с.
4. Король Д. О. *Легенди та археологія: поховальні традиції Північної Європи*. Наукові записки. Том 40. Теорія та історія культури. 55-60 с.
5. Лебедев Г. С. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. — СПб.: Евразия, 2005. 640 с.
6. Записки НТШ. Том ССXLIV. Праці Археологічної комісії / Редактори тому Микола Бандрівський, Лариса Крушельницька, Олег Купчинський.- Львів, 2002. 748 с.
7. О. П. Моця. *Населення Південно-руських земель IX-XIII ст. (за матеріалами некрополів)*. - К. : Ін-т археології України НАН України, 1993. 160 с.
8. Р. Ливох. *Большие курганы летописного Плеснеска // Славяно-русское ювелирное дело*. СПб.: Нестор-История, 2010. 486-491 с.
9. Седов В.В. *Восточные славяне в VI–XIII вв.* М.: Наука, 1982. 327 с.
10. Ф. Андрощук. *Деревлянская земля в межрегиональных контактах // Збірка наукових праць Інституту археології НАН України. Стародавній Іскоростень і Слов'янські Гради*. 6-19 с.
11. Ф. Андрощук. *Находки из Озера Hjerkind в Дании // Славяно-русское ювелирное дело*. СПб.: Нестор-История, 2010. 433 – 448 с.

12. Фехнер М. *К вопросу об экономических связях древнерусской деревни* // Очерки по истории русской деревни / Труды ГИМ. Вып. 33. – М., 1959, 149-224 с.
13. Хлевов А. *Корабль в культуре Скандинавского бронзового века: Географический аспект.* // Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). 65-69 с.
14. Чайка Р. М. *Давньоруське городище Листвин і його околиці у X-XI ст.* / Упоряд. Т. Милян. – Львів: Ліга-Прес, 2009. 214 с.
15. Ю. Л. Шапова. *Стеклянные бусы древнего Новгорода.* — МИА, № 55. М., 1956. 167 с.
16. К. Михайлов. *Элитарный погребальный обряд: камерные погребения IX – начала XI века в контексте североевропейских аналогий* / отв. Ред. Е.Н.Носов, Н.И.Платонова. – СПб., Издательский дом «Бранко», 2016. 272 с.
17. Я. В. Френкель. *Борьба за Курган № 7 Скандинавского Могильника Плакун* // Славяно-русское ювелирное дело. СПб.: Нестор-История, 2010. 547 - 574 с.
18. Ellis H. R. *The Road to Hel: A Study of the Conception of the Dead in Old Norse Literature.* 208 p.

Интернет-покликання:

1. Важные города Древней Скандинавии: Бирка. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://fiord.org/articles/other/vazhnye-goroda-drevney-skandinavii-birka.html>
2. У Швеції знайшли тіло воїна з незвичайним озброєнням. [Електронний ресурс]. - Режим доступа: <https://techno.nv.ua/ukr/popsience/mogila-vojina-50179638.html>

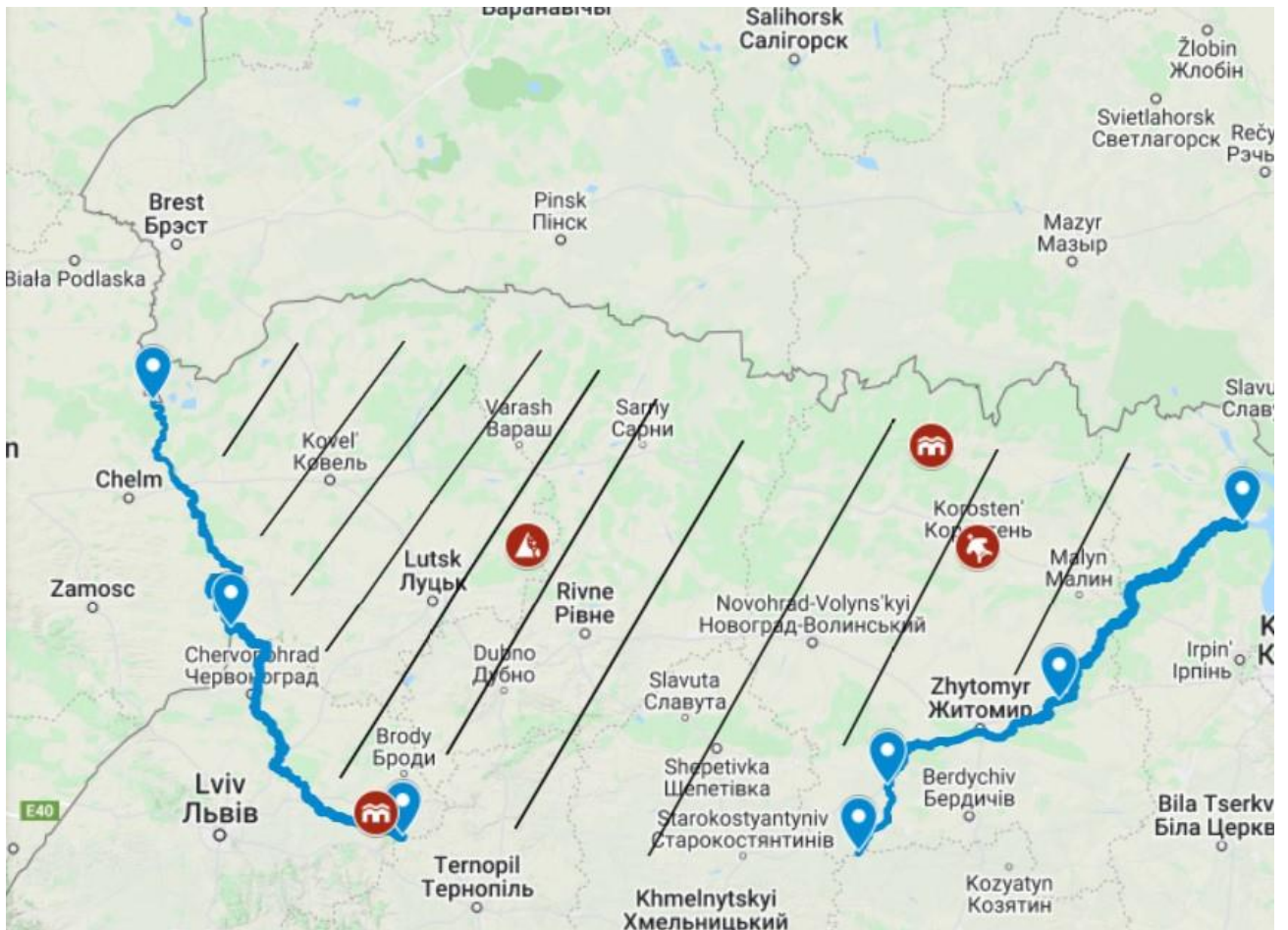
3. American Journal of physical Anthropology. A female Viking warrior confirmed by genomics. [Электронный ресурс]. - Режим доступа:
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/ajpa.23308>
4. The Broa/Oseberg Style. [Электронный ресурс]. - Режим доступа:
<https://web.archive.org/web/20140201190117/http://www.archeurope.com/index.php?page=broa-oseberg-style>

ДОДАТКИ

Додаток № 1. Карта досліджуваного межиріччя Західного Бугу і Тетерова.

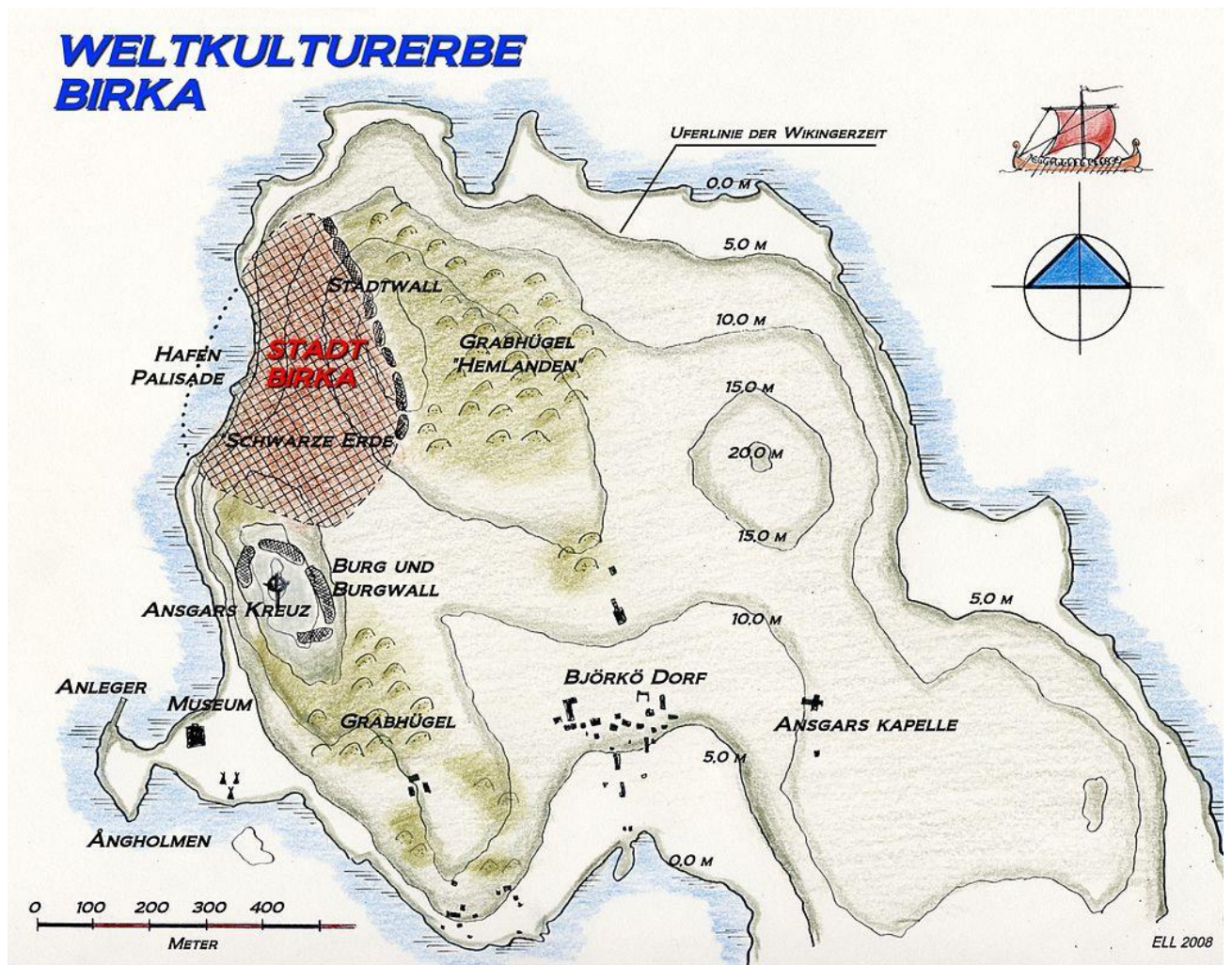
Оригінал карти: [Електронний ресурс]. - Режим доступу:

https://www.google.com/maps/d/u/0/edit?mid=1RI0L-g_rq1jmrLS5CRUasYnczhIQvT-s&usp=sharing

Додаток № 2. Топографічна карта стародавньої Бірки.

Джерело: https://en.wikipedia.org/wiki/Birka#/media/File:Birka_Karte_2008.jpg

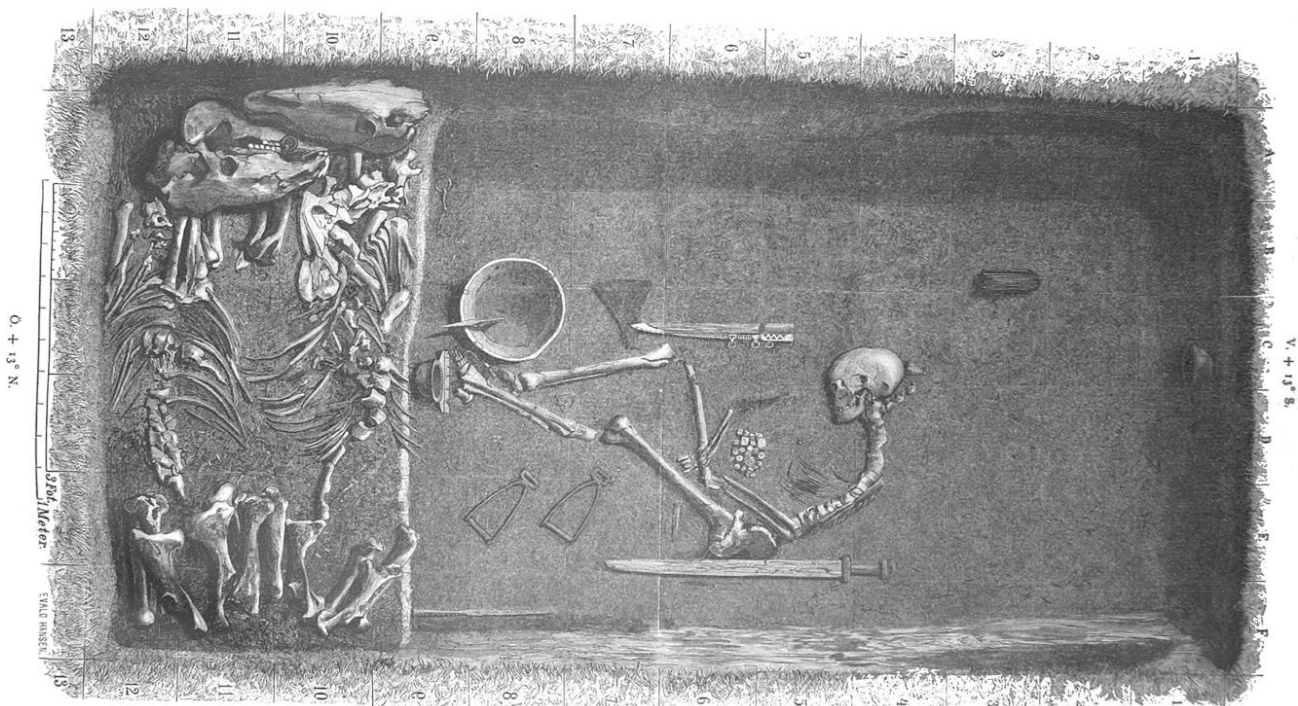
Додаток № 3. Поминальний камінь в Лербро, Готланд.

Джерело: Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. — СПб.: Евразия, 2005. Рис. 98.

Додаток № 4. Поховання жінки-воїна в Бірці.

Джерело: <https://fiord.org/articles/other/vazhnye-goroda-drevney-skandinavii-birka.html>

Додаток № 5. Кам'яна стела з могильника Хавур на Готланді.

Джерело : Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. — СПб.: Евразия, 2005. Рис. 99.

